

Soldatenlevens onder de loep

Gevaren, voedselvoorziening en desertie in de zeventiende en achttiende eeuw

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Hoofdstuk 1 bronnencorpus	11
Hoofdstuk 2 gevaren voor soldaten	18
Hoofdstuk 3 voedselvoorziening	26
Hoofdstuk 4 desertie	34
Conclusie	41
Bijlage: soldatendagboeken	46
Bibliografie	48
Primaire bronnen	48
Secundaire literatuur.....	49

Inleiding

Oorlogvoering is van alle tijden. Al vanaf de oudheid tot aan de dag van vandaag zijn samenlevingen met elkaar in conflict. Legers betraden het strijdperk om te beslechten welke samenleving superieur was aan de ander. Soldaten streden en stierven op het slagveld onder leiding van bevelhebbers die de eer van de natie hoog wilden houden. Iedereen kan zich een bepaalde voorstelling maken van de strijd. De ervaringen van een soldaat zijn echter moeilijk in te beelden. Historici uit de negentiende eeuw kozen er daarom voor om vooral over de technische aspecten van oorlog te schrijven. Hiermee werden voornamelijk tactieken en wapengebruik bedoeld. Deze historici waren over het algemeen verbonden aan militaire instellingen, wat hen onderscheidde van de academische historici.¹

Aan het einde van de twintigste eeuw nam dit isolement van de militaire geschiedenis weer af. Er ontstond een sociale tak binnen de geschiedschrijving die zich ging richten op een ander aspect van de militaire geschiedenis. Deze historici probeerden verbindingen te leggen tussen de samenleving en oorlogvoering.² Zo richtten bijvoorbeeld Hans Medick en Benigna von Krusenstjern zich voornamelijk op het contact tussen burgers en soldaten. Het onderzoek werd uitgevoerd op basis van dagboeken afkomstig van burgers, waardoor de ‘soldatenkant’ van het verhaal onbesproken bleef. Het resultaat was dat deze twee historici het leven van een soldaat grotendeels buiten beschouwing lieten.³ Naast een historiografie over oorlogvoering ontstond er zodoende ook een historiografie over egodocumenten. Deze twee hoofdrichtingen zullen de basis vormen van deze scriptie, die als doel heeft om de mentaliteit van soldaten in de vroegmoderne tijd aan het licht te brengen. Onder mentaliteit zal in dit onderzoek emoties, de wijze van denken en voelen, instelling en houding worden verstaan.

Er zal in dit onderzoek gebruik worden gemaakt van militaire memoires uit de zeventiende en de achttiende eeuw. Deze memoires behoren tot het type bron dat tegenwoordig ‘egodocumenten’ wordt genoemd. De term egodocument werd voor het eerst gebruikt door de Nederlander Jacob Presser in 1958. Presser zag het egodocument als een historische bron

¹ Jeroen Duindam, ‘Geschiedschrijving en oorlogvoering: de metamorfose van een klassiek thema’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 118.4 (2003) 455.

² George Clark, *War and society in the seventeenth century* (Cambridge 1958); John R. Hale, *War and society in Renaissance Europe 1450-1620* (Londen 1985); Matthew S. Anderson, *War and society in Europe of the Old Regime, 1618-1789* (Londen 1988); Frank Tallett, *War and society in early-modern Europe, 1495-1715* (Londen 1992); Peter H. Wilson, *War, state and society in Württemberg, 1677-1793* (Cambridge 1995); Robert I. Frost, *The Northern Wars. War, state and society in northeastern Europe, 1558-1721* (Harlow 2000); Miguel Angel Centeno en Elaine Enriquez, *War and society* (Cambridge 2016).

³ Benigna von Krusenstjern en Hans Medick, *Zwischen Alltag und Katastrophe: der Dreißigjährige Krieg aus der Nähe* (Göttingen 1999).

waarin de auteur met 'ik' of 'hij' schreef. Het betrof een document waarin 'het ego zich opzettelijk of onopzettelijk onthult- of verbergt.'⁴ Het gebruik van egodocumenten voor historisch onderzoek werd in de tijd van Presser met argwaan bekeken. Binnen de politieke, sociale en economische geschiedschrijving hadden egodocumenten aan status verloren. Alleen in de cultuurgeschiedenis werden egodocumenten nog voor wetenschappelijk onderzoek ingezet. De reden hiervoor was dat historici over het algemeen geïnteresseerd waren in feitelijke informatie. Dit veranderde echter toen historici een nieuwe vorm van bronkritiek gingen toepassen. Er moest voortaan niet alleen gezocht worden naar de motieven van de auteur, maar ook naar wat er tussen de regels door kon worden gelezen. De verborgen informatie werd net zo relevant als de geschreven tekst. Bij de bestudering van egodocumenten werd het subjectieve element belangrijker dan het objectieve element. Egodocumenten lenen zich er niet voor om algemene aspecten te destilleren. Met andere woorden: er was binnen onderzoeken op basis van egodocumenten een verschuiving waarneembaar waarbij er een reconstructie kon worden gemaakt van de persoonlijke opvattingen en mentaliteiten van de soldaatauteur in plaats van louter de feiten.⁵

Steeds meer onderzoeken op basis van egodocumenten gingen zich hierop richten. Zo probeerde de historicus Yuval Noah Harari vat te krijgen op de leefwereld van soldaten.⁶ Hij richtte zich vooral op de ervaringen van soldaten gedurende de strijd. Harari constateerde dat de soldatenauteurs uit de renaissance in hun memoires zelden emoties, gedachten en sensaties beschreven. De chaotische veldslagen werden in de militaire memoires vrijwel altijd buiten beschouwing gelaten. Beschrijvingen van gruwelijke gebeurtenissen werden ofwel genegeerd ofwel op een feitelijke manier genoteerd.⁷ Harari liet zien dat soldatenauteurs in het bijzonder schreven over dappere daden van edelen, waarbij eer een grote rol speelde. Eind jaren zeventig had de Britse historicus John Keegan al getracht om de ervaring tijdens de strijd te reconstrueren. In zijn ambitieuze boek vergeleek hij de veldslagen bij Agincourt, Waterloo en Somme. Het was echter lastig om een concreet beeld te krijgen van de ervaring door de chaotische veldslagen, die zich in verschillende perioden afspeelden. Keegan liet zien dat het voor soldaten haast onmogelijk was om een overzichtelijk beeld van het slagveld te krijgen.⁸

⁴ Kaspar von Greyerz, 'Ego-documents: the last word?', *German history* 28.3 (2010) 277; Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, 'De gevaarlijkste van alle bronnen. Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, vol 1 (2004) 8.

⁵ Baggerman en Dekker, 'De gevaarlijkste van alle bronnen', 8-9.

⁶ Yuval Noah Harari, *Renaissance military memoirs: war, history, and identity, 1450-1600* (Woodbridge 2004).

⁷ Harari, *Renaissance military memoirs*, 72.

⁸ John Keegan, *The face of battle. A study of Agincourt, Waterloo and the Somme* (New York 1977).

Wanneer er gebruik gemaakt wordt van egodocumenten is enige voorzichtigheid geboden. Dagboeken kunnen ons voornamelijk wat leren over de belevingswereld van de schrijver. Het blijft echter van belang om als historicus zich niet te associëren met de auteur. Op deze manier blijft de gepaste afstand tussen het heden en verleden bewaard. Een auteur van een egodocument verenigde zijn levensverhaal met de geschiedenis. Het resultaat was vooral een persoonlijke historie, waarin de schrijver bepaalde wat de moeite waard was om op te schrijven.⁹ Met andere woorden, de lezer van een egodocument krijgt de geschiedenis te zien door de bril van de auteur. Volgens historicus Jeroen Blaak waren het persoonlijke motieven die ervoor zorgen dat een tekst ‘gekleurd’ is.¹⁰ De historicus Kaspar von Greyerz stelde dat juist de groeps cultuur die achter het ik-perspectief schuilgaat bepalend is binnen een egodocument. Hij beweerde dat het maar zelden ging om zuiver individuele gedachtenspingsels. Von Greyerz kwam vervolgens tot de conclusie dat egodocumenten meer laten zien over groepen dan over individuen.¹¹ In concrete zin gaat dit debat over de vraag of een egodocument een reflectie was van de mentaliteit en leefwereld van de individuele auteur, dan wel een reflectie van de groeps cultuur waarin de auteur zich bevond.

Het is echter van belang dat egodocumenten met een militaire achtergrond in een bredere context worden geplaatst. Deze bronnen, waarin de strijd beschreven wordt, kunnen een gemarteld of bedreigd zelfgevoel van de auteur blootleggen. Hierdoor kan de historicus het overzicht uit het oog verliezen. Wat een soldaat besloot op te schrijven, werd deels bepaald door zijn culturele achtergrond.¹² Sterker nog, de culturele achtergrond van een soldaat gaf de soldaat een palet aan woorden om een gebeurtenis te beschrijven. Bij egodocumenten moet daarom rekening gehouden worden met de culturele context. Wanneer een historicus egodocumenten bestudeert, kijkt deze naar de geschiedenis van een individu. Deze benadering wordt tegenwoordig gerekend tot de microhistorie. Microhistorie laat grote verhalen (grand narratives), als de opbouw van de staat of de militaire revolutie, buiten beschouwing. Er wordt bij deze benadering meer nadruk gelegd op de periferie dan op het centrum van de macht. Dat wil zeggen dat de focus ligt op mensen uit bepaalde sociale groepen die niet tot de welvarendste

⁹ John Brewer, ‘Microhistory and the histories of everyday Life’, *Cultural and Social History* 7.1 (2010) 103; Harari, *Renaissance military memoirs*, 7.

¹⁰ Jeroen Blaak, *Geletterde levens: dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland 1624-1770* (Hilversum 2004) 39.

¹¹ Von Greyerz, ‘Ego-documents’, 281.

¹² Mark Hewitson, ‘I witnesses: soldiers, selfhood and testimony in modern wars’, *German History*, vol 28, No. 03 (2010) 312; Harari, *Renaissance military memoirs*, 183; Mary Fulbrook en Ulinka Rublack, ‘In relation: the ‘social self’ and ego-documents’, *German History*, vol 28, No. 03 (2010) 267.

klasse van de samenleving behoorden.¹³ In dit onderzoek wordt er gekeken naar soldaten als sociale groep.

Er wordt in deze scriptie voortgebouwd op dit sociale aspect van de militaire geschiedenis. Er zijn drie thema's die in deze scriptie centraal staan: gevaren voor soldaten, voedselvoorziening en desertie. Ik heb allereerst voor deze thema's gekozen, omdat deze veelvuldig terugkomen in de onderzochte dagboeken uit deze periode. Daarnaast lenen deze onderwerpen zich goed om de mentaliteit en leefwereld van een soldaat te onderzoeken. Uit dergelijke passages is het mogelijk om informatie te verkrijgen die betrekking heeft op de persoonlijkheid van een soldaat. Deze onderwerpen kennen een uitgebreide historiografie, maar zijn voornamelijk gebaseerd op statistische en feitelijke informatie over soldaten. Het doel van dit onderzoek is juist om de subjectieve kant van het soldatenleven onder de loep te nemen. Dit wordt voornamelijk duidelijk bij het thema 'gevaren voor soldaten', waarmee zowel gevaren binnen als buiten de strijd worden bedoeld. Gevaren binnen de strijd spreken voor iedereen tot de verbeelding. Gevaren buiten de strijd waren ook een reëel risico. Hierover is echter nog geen secundaire literatuur voorhanden. In hoofdstuk twee zal over dit onderwerp verder worden uitgeweid.

Een vroegmoderne soldaat was altijd in beweging. Gedurende deze periode was het voor de soldaat zaak om voldoende voedsel te vergaren. Tijden van honger werden afgewisseld met tijden van overvloed. Het soldatenleven was, volgens historicus Peter Burschel, een vrij onzeker bestaan.¹⁴ Een belangrijke oorzaak was het ontbreken van georganiseerde voedselverstreking in de periode voor 1650. Wanneer soldaten zich in die periode in vijandelijk gebied bevonden, moesten zij leven van het land. Daarnaast kon een leger binnen het eigen gebied gebruik maken van lokale markten.¹⁵ Vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw ging de staat actief optreden op het gebied van de voedselvoorziening van zijn legers. Voedsel werd gekocht van handelaren die het leger achternatrokken of uit magazijnen gehaald waar voedsel opgeslagen lag.¹⁶ Het was van belang dat deze magazijnen voor aanvang van de veldtocht werden gevuld. Vervolgens kon het voedsel, nadat dit eventueel bewerkt was, getransporteerd worden naar het leger. Mits er genoeg molens beschikbaar waren bij de magazijnen, kon het graan ter plekke

¹³ Georg Iggers, *Historiography in the Twentieth Century: From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge* (Hanover 1997) 105; Carlo Ginzburg, John Tedeschi en Anne C. Tedeschi, 'Microhistory: Two or Three Things That I Know about It', *Critical Inquiry*, vol 20, No. 1 (1993) 17.

¹⁴ Peter Burschel, 'Himmelreich und Holle: Ein Söldner, sein Tagebuch und die Ordnungen des Krieges', in: Benigna von Krusenstjern en Hans Medick, *Zwischen Alltag und Katastrophe: der Dreißigjährige Krieg aus der Nähe* (Göttingen 1999) 187.

¹⁵ Olaf van Nimwegen, '*Deser landen krijchsvolck*': *Het Staatse leger en de militaire revoluties (1588-1688)* (Amsterdam 2006) 112-115.

¹⁶ John Childs, *Armies and warfare in Europe 1648-1789* (Manchester 1982); 150.

worden gemalen. Over het algemeen waren er echter niet genoeg molens in de omgeving waar de troepen doorheen marcheerden; daarom moest het graan al gemalen zijn tot bloem voordat het in de magazijnen kwam. Het dieet van een soldaat bestond voornamelijk uit brood. De reden hiervoor was dat ander voedsel vaak niet voorhanden was. Daarnaast waren alternatieven vaak lastig te transporteren of te conserveren.¹⁷

De bevoorrading van de troepen hoefde alleen geregeld te worden tijdens oorlogstijd. In vreedstijd moest een soldaat zichzelf van voedsel voorzien.¹⁸ Wanneer soldaten onvoldoende gevoed werden door de staat, richtten zij zich tot de lokale bevolking. Vooral in de zeventiende eeuw werden dorpen en steden zeer regelmatig geplunderd. Corrupte officieren en plunderende soldaten ondervonden hier zelf de negatieve gevolgen van. De berooide bevolking was namelijk door het toedoen van deze soldaten niet meer in staat om het leger te blijven voeden. Er was voor de soldaten echter een veel gunstigere optie voorhanden. Het leger kon ook belasting in de vorm van voedsel vragen aan de lokale bevolking.¹⁹

De bevolking kon worden ingezet om het voedsel van de magazijnen naar het leger te transporteren. Vrijwel elk Europees leger was afhankelijk van de plaatselijke bevolking als leverancier van voedsel. Aangezien de voedselvoorziening voor een leger van levensbelang was, moesten de voedseltransporten goed beschermd worden door het leger zelf. De legerleiding wilde altijd in de buurt van de magazijnen blijven, vanwege de angst dat het leger niet meer bevoorrad kon worden. Magazijnen werden verplaatst als het leger ongeveer zeven tot acht dagen reizen van de voedselopslag verwijderd was.²⁰ Waar de staat in eerste instantie zelf de voedselvoorziening voor het leger regelde, werd dit tegen het einde van de zeventiende en in het begin van de achttiende eeuw steeds meer door privé-aannemers uitgevoerd. Deze privé-aannemers waren voornamelijk burgers. Het was de taak van ambtenaren om contracten met hen op te stellen en de voedselvoorziening in goede banen te leiden.²¹ Volgens historicus Christopher Duffy kwam er in de achttiende eeuw veel fraude voor bij de bevoorrading van het leger, omdat er nog weinig bureaucratische controle vanuit de staat was.²²

¹⁷ Géza Perjés, 'Army provisioning, logistics and strategy in the second half of the seventeenth century', *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 16 (1970) 2,10,12.

¹⁸ Childs, *Armies and warfare*, 111.

¹⁹ Perjés, 'Army provisioning', 25,6,48.

²⁰ John Childs, *Armies and warfare*, 112-113.

²¹ Frank Tallett, 'Soldiers in Western Europe, c. 1500-1790', in: Erik-Jan Zürcher, ed., *Fighting for a living: a comparative study of military labour 1500-2000* (Amsterdam 2013) 140; Christopher Duffy, *The military experience in the age of reason* (London 1987) 174; David Parrott, *The business of war: military enterprise and military revolution in early modern Europe* (Cambridge 2012) 197,203.

²² Duffy, *The military experience*, 175.

Manschappen die honger leden, kozen er geregeld voor om te deserteren. De staat trachtte de magazijnen voldoende gevuld te houden, zodat soldaten niet zelf op zoek zouden gaan naar voedsel.²³ Een andere manier om desertie te beteugelen was zorgen voor discipline in het leger en controle vanuit de staat. De Duitse historicus Burschel stelde dat de staat gedurende de zeventiende eeuw meer controle en discipline uitoefende op soldaten dan in de eeuwen daarvoor. Op deze manier trachtte hij een verband te leggen tussen de opbouw van de staat en het dagelijks leven van soldaten in Zuid-Duitsland in de zestiende en zeventiende eeuw.²⁴ In dit licht is het opmerkelijk dat desertie toch veelvuldig voorkwam in de zeventiende eeuw. In tegenstelling tot Burschel laat historica Lucia Staiano-Daniels dan ook zien dat soldaten niet meer discipline vertoonden dan voorheen en dat het drillen geen belangrijk element vormde in het soldatenleven. Het hangt er echter vanaf naar welk regime gekeken wordt, want in de Republiek nam het drillen en de discipline juist toe in de loop van de zeventiende eeuw.²⁵ In haar proefschrift onderzocht ze het leven van soldaten uit de eerste helft van de zeventiende eeuw. Hierin ging het met name om soldaten afkomstig uit het keurvorstendom Saksen gedurende de Dertigjarige Oorlog (1618-1648). Staiano-Daniels nam slechts één regiment onder de loep, dat onder leiding stond van Wolfgang von Mansfeld. In haar werk focuste zij zich voornamelijk op de demografie, achtergrond en lonen van soldaten.²⁶

Wanneer de lonen van soldaten niet werden betaald, was desertie meestal het gevolg. Daarnaast kreeg een nieuwe rekrut in het leger handgeld uitgereikt. Er waren deserteurs die elk leger afgingen, enkel en alleen om handgeld op te strijken, om vervolgens weer de benen te nemen. Soldaten deserteerden ook om eerder opgelegde straffen te ontlopen. Daarnaast waren ze eerder geneigd om te deserteren als ze gedwongen werden om toe te treden tot het leger of als ze geen loyaliteit naar hun werkgever voelden.²⁷ In de meeste gevallen was de werkgever de staat. In de zeventiende eeuw was een leger dat net een veldslag verloren had het meeste vatbaar voor desertie, omdat de moraal van de troepen dan laag was. Opvallend genoeg vond de meeste desertie juist plaats gedurende vreedestijd.²⁸

²³ John Childs, *Armies and warfare*, 70.

²⁴ Peter Burschel, *Söldner im Nordwestdeutschland des 16. und 17. Jahrhunderts: sozialgeschichtliche Studien* (Göttingen 1994).

²⁵ Van Nimwegen, 'Deser landen krijchsvolck', 91.

²⁶ Lucia E. Staiano-Daniels, *The war people: the daily life of common soldiers, 1618-1654* (Proefschrift militaire geschiedenis UCLA, Los Angeles 2018).

²⁷ Staiano-Daniels, *The war people*, 258; John Childs, *Warfare in the seventeenth century* (London 2001) 97.

²⁸ John Childs, *Armies and warfare*, 71.

Het is echter opmerkelijk dat deserteurs in de achttiende eeuw de meeste kans van slagen hadden wanneer zij deserteerden als het leger op veldtocht was. Een ander verschil met de zeventiende eeuw was dat er, volgens historicus Ilya Berkovich, in de achttiende eeuw relatief weinig deserteurs te vinden waren in de Europese legers.²⁹ De reden hiervoor was dat de legerleiding vaak beter in staat was om orde te houden. Hierin was een belangrijke rol weggelegd voor de officier van een regiment. Troepen verwachtten dat zij in ruil voor hun diensten goed behandeld en op reguliere basis betaald werden. Wanneer dit niet het geval was, volgde vaak desertie. Een regiment zag het namelijk als een verplichting van zijn officier om op te komen voor de belangen van zijn soldaten. In de achttiende eeuw slaagden officieren hier, tot tevredenheid van de soldaten, steeds meer in. Daarnaast waren soldaten die in het leger van hun land vochten minder geneigd om te deserteren, omdat ze bang waren dat de autoriteiten wraak zouden nemen op hun familie. De dapperste soldaten werden ingezet als nepdeserteurs om valse informatie aan de vijand door te spelen of om een gebied te verkennen. Wanneer een deserteur gepakt werd, werd deze voor de krijgsraad gebracht, die de straf voor de deserteur bepaalde.³⁰

Tenslotte liet Berkovich zien dat desertie in de achttiende eeuw niet méér voor kwam dan in andere eeuwen. De motivatie om te deserteren, kwam in zijn *Motivation in war* aan bod, maar er werd niet uitgebreid op ingegaan. In zijn boek gaf Berkovich niettemin een indrukwekkend inzicht in het leven van een soldaat uit de achttiende eeuw. Met behulp van militaire memoires probeerde hij de motivatie van soldaten om dienst te nemen in het leger gedurende de achttiende eeuw in kaart te brengen. Berkovich trok zijn conclusie zelfs door tot de Napoleontische oorlogen om op deze manier het contrast tussen het begin van de negentiende eeuw en de achttiende eeuw te relativiseren.³¹

In bovenstaande historiografie werd er tot nu toe nog weinig aandacht besteed aan de denkwijze van een soldaat. Welke persoonlijke of culturele elementen lieten soldaten doorschemeren in hun dagboeken? Het doel van dit onderzoek is enerzijds de mentaliteit van soldaten te onderzoeken en anderzijds een algemene blik te werpen op oorlogvoering. Op deze manier ontstaat er een tweedeling, waartussen dit onderzoek zich manoeuvreert. In deze scriptie staat de volgende vraag centraal: wat zeggen soldatendagboeken over de mentaliteit van soldaten en oorlogvoering in de zeventiende en achttiende eeuw? In dit onderzoek is gebruik

²⁹ Duffy, *The military experience*, 172; Ilya Berkovich, *Motivation in war: the experience of common soldiers in old-regime Europe* (Cambridge 2017) 14.

³⁰ Berkovich, *Motivation in war*, 33,55, 60; Duffy, *The military experience*, 172.

³¹ Ilya Berkovich, *Motivation in war*.

gemaakt van verschillende militaire memoires. Deze dagboeken zijn geselecteerd op basis van verschillende nationaliteiten van de auteurs. Dit zorgt ervoor dat soldatenauteurs met verschillende culturele en maatschappelijke achtergronden de revue passeren. Dit onderzoek poogt niet representatief te zijn voor nagenoeg alle soldaten uit de zeventiende en de achttiende eeuw. Op deze manier is het echter mogelijk om een breed inzicht te krijgen in verschillende soldatenlevens.

In het eerste hoofdstuk zal het bronnencorpus voor dit onderzoek worden geïntroduceerd. Daarnaast wordt er in dit hoofdstuk gekeken naar de mogelijke redenen voor soldaten om hun dagboek te schrijven. Het tweede hoofdstuk betreft de gevaren voor een soldaat tijdens zijn dienst in het leger. Hierin worden voorbeelden uitgelicht die inzicht geven in de levenshouding van een soldaat. De mentaliteit van soldaten tijdens een voedseltekort, zal het onderwerp van het derde hoofdstuk zijn. Tenslotte zal in het vierde hoofdstuk gekeken worden naar de vormen van desertie, waarbij ook de motivaties van deserteurs onder de loep worden genomen. In dit onderzoek zal ook gekeken worden naar de invloed van geloof, eer, de 'gentleman cultuur' en het sentimentalisme op de mentaliteit van soldaten. Is de terugwerking van dit soort maatschappelijke ontwikkelingen te zien in het leger? De studies van Harari, Keegan en Berkovich geven een beeld van de leefwereld van soldaten, maar laten de mentaliteit van soldaten grotendeels buiten beschouwing. Met mijn scriptie geef ik een bredere achtergrond voor bovengenoemde studies, waardoor we de mentaliteit van soldaten uit de zeventiende en achttiende eeuw beter kunnen begrijpen.

Hoofdstuk 1 bronnencorpus

De primaire bronnen voor dit onderzoek bestaan uit militaire memoires uit de zeventiende en achttiende eeuw. In de bijlage is een overzicht van alle onderzochte soldatendagboeken opgenomen. Voor beide eeuwen is gekozen voor vier bronnen afkomstig van gewone soldaten en drie afkomstig van officieren. Het is namelijk van belang om een onderscheid te maken tussen rangen. Op deze manier is het mogelijk om contrasten of overeenkomsten te zien tussen de belevingswereld van soldaten en officieren. De keuze voor slechts zeven bronnen per eeuw is gemaakt om ervoor te zorgen dat er specifiek naar de soldatendagboeken gekeken kan worden. Het doel van deze scriptie is dan ook om de soldatenauteurs te ‘leren kennen’. Om dit doel te verwezenlijken, zal er eerst nader gekeken moeten worden naar het bronnencorpus voor dit onderzoek. Hieruit rijst de vraag: waarom zijn soldatendagboeken een geschikte bron?

Militaire memoires zijn ideaal om mentaliteiten van de auteurs naar voren te laten komen. Daarnaast geven deze bronnen een interessant beeld van de leefwereld van de soldaat. In de meeste gevallen liggen deze bevindingen niet aan de oppervlakte. Dit zorgt ervoor dat het voor historici van belang is om tussen de regels door te lezen. In sommige gevallen is het nuttig om juist te kijken naar wat de soldaten niet opschreven. Dit maakt het mogelijk om een verfijnder beeld te krijgen van de mentaliteit van een soldaat in vergelijking met andere type bronnen. Deze andere soort bronnen geven meer inzicht in feitelijke aspecten van het soldatenleven.³² Er wordt in dat geval bijvoorbeeld gebruik gemaakt van wervingsregisters en militaire verslagen afkomstig van soldaten. Het is met dergelijke bronnen niet mogelijk om daadwerkelijk de belevingswereld van een soldaat in beeld te brengen. Om deze reden is de gangbare literatuur niet gericht op de mentaliteit en leefwereld van soldaten. Deze scriptie poogt niet een compleet beeld te schetsen, maar een waardevolle aanvulling te zijn op de gangbare literatuur.

Een soldaat die zijn leefwereld treffend weet te beschrijven in zijn dagboek, is de Duitse huurling Peter Hagendorf. Deze zeventiende-eeuwse soldaat vocht in dienst van het Keizerlijke leger in de Dertigjarige Oorlog. Met kleurrijke passages schreef hij over zijn periode in het leger van 1625 tot 1649. In zijn tekst kwamen de mentaliteiten van hemzelf en zijn collega's naar voren. Hagendorf beschreef echter ook de leefwereld van soldaten. Dit ging van het beoordelen van het kwartier waarin hij gelegerd zat tot aan gewelddadige plunderingen. Daarnaast gaf hij inzicht in wat een soldaat tijdens een veldtocht te eten kreeg. De bruikbaarheid

³² Erika Kuijpers en Cornelis van der Haven, *Battlefield Emotions 1500–1800: Practices, Experience, Imagination* (London 2016) 10-11.

van dagboeken kan goed worden geïllustreerd door het volgende citaat, afkomstig van de Nederlandse officier Poppo van Burmania, die streed aan de kant van de Republiek in de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648). Onder leiding van Frederik Hendrik (1584-1647) werd Maastricht belegerd dat in handen was van de Spanjaarden. Op de ochtend van 9 augustus 1632 inspecteerde Van Burmania hoeveel soldaten de nacht niet overleefd hadden.

*'Doe wij des morgens de dooden besien hadden, gingen wij door een hollen wech daer veel dooden geleit hadden, sodat het bloet quatste onder ons voeten ofte het so nat van regen waer. Ende het stonck daer so grouwelijk dat wij haest qualijck daervan worden ende gingen vooraen in 't quartijer in een sudelaers hutte om wat te ombijten.'*³³

In dit citaat is duidelijk de afschuw te lezen die Van Burmania voelde tijdens zijn ronde door het Nederlandse kamp. Het is opmerkelijk dat officieren, die afschuwelijke taferelen gewend waren, toch onpasselijk konden worden van de gruwelijkheden die tijdens een oorlog plaatsvonden. Vervolgens ging Van Burmania echter weer over tot de orde van de dag. Dit laat zien dat officieren niet lang bij bepaalde ervaringen, hoe weerzinwekkend dan ook, stil konden blijven staan. Op deze manier kan een citaat dienen als een middel om een bepaalde mentaliteit of een ervaring van een soldaat naar voren te laten komen.

Een dergelijke beleving van een gewone soldaat vinden we in de achttiende eeuw. De Zwitserse soldaat Ulrich Bräker was in dienst van het Pruisische leger in de Zevenjarige Oorlog (1756-1763). Hij nam deel aan de slag bij Lobositz en wist deze op een zeer opmerkelijke manier te beschrijven op 1 oktober 1756.

*'The smoke and fumes that now went up from Lowositz, the crashing and thundering as if heaven and earth were about to melt away, the incessant rattle of many hundreds of drums, the clangour of martial music of all kinds, rending and uplifting the heart, the shouts of so many commanders and roars of their adjutants, the moans and groans from so many thousands of wretched, mangled, half-dead victims of this day: it dazed all the senses!'*³⁴

De Zwitserse soldaat beschreef de slag haast op een poëtische manier. Hierin is de persoonlijke keuze van de soldaat voor het beschrijven van deze gelegenheid heel duidelijk. Dit zegt niet alleen wat over de brede woordenschat van Bräker, maar ook over de manier waarop hij de veldslag beleefde. Uit dit citaat is een mengeling van opwinding en afschuw te halen. Dit voegt

³³ Poppo van Burmania, *Enege gedenckwerdege geschiedenissen. Kroniek van de Friese militair Poppo van Burmania uit de Tachtigjarige Oorlog*, ed. Wiebe Bergsma (Hilversum 2012) 105-106.

³⁴ Ulrich Bräker, *The life and story and real adventures of the poor man of Toggenburg*, ed. Derek Bowman (Edinburgh 1970) 140.

iets toe aan de kennis over de leefwereld van soldaten tijdens een veldslag, waarin vooral chaos en gruwel hoogtij vierden.

Met bovenstaande voorbeelden kan gesteld worden dat soldatendagboeken geschikt zijn om de mentaliteit en leefwereld van soldaten te onderzoeken. Waarom zijn juist deze soldatendagboeken nuttig voor dit onderzoek? Naast het gegeven dat deze soldatendagboeken de mentaliteit van de auteur weergeven, is het ook mogelijk bredere maatschappelijke tendensen te ontwaren. Dat wil zeggen dat deze militaire memoires ook inzicht geven in wat er binnen de maatschappij van belang was. Op deze manier is het mogelijk om aan het einde van dit onderzoek bredere conclusies te trekken over soldaten en de samenleving. Een treffend voorbeeld is een anonieme Britse soldaat die de connectie tussen soldaten en de maatschappij laat zien. Deze connecties werden met name zichtbaar wanneer soldaten voedsel probeerden te vergaren. Tijdens zijn dienst in het parlementaire leger in de derde Engelse Burgeroorlog (1642-1651) gaf hij een uniek beeld van vreedzame oplossingen tussen het leger en de burgerbevolking. Dit voorval vond plaats tijdens een periode waarin soldaten geregeld dorpen op gewelddadige wijze plunderden. Naast agressieve acties richting de lokale bevolking, konden soldaten burgers voor lastige keuzes stellen. Een anonieme Britse officier wijdde daarover uit in zijn dagboek gedurende zijn dienst in het Britse leger tijdens de Negenjarige Oorlog (1688-1697). Hoe dit precies in zijn werk ging, zal in de komende hoofdstukken van deze scriptie uit de doeken worden gedaan. Kortom, het is mogelijk om vanuit deze soldatendagboeken een koppeling te maken met de maatschappij waarin de soldatenauteurs leefden.

De voorgaande alinea heeft raakvlakken met het thema voedselvoorziening. De Britse soldaat Benjamin Miller laat in zijn dagboek juist de gevaren zien waaraan soldaten werden blootgesteld. Hij was in dienst van de Britten, die gelegerd waren op Gibraltar in de late achttiende eeuw. De mentaliteit van soldaten komt in zijn dagboek glashelder naar voren. Het is vooral bijzonder dat ook hier weer een koppeling kan worden gemaakt naar elementen die een grote rol speelden binnen de maatschappij. Daarnaast liet Miller zien dat de ‘gewone soldaat’ dieper nadacht over het leven dan verwacht zou worden van een laagopgeleide soldaat uit de vroegmoderne tijd. Niet alleen in dagboeken van soldaten zijn dit soort persoonlijke elementen terug te vinden. De Franse officier M. de la Colonie vocht in dienst van het Franse leger tegen de Engelsen in de Spaanse Successieoorlog (1701-1713). In zijn dagboek wist hij zeer treffend de beleving te beschrijven van een officier die zijn soldaten om hem heen zag deserteren. Hieruit is een bepaalde emotie te onderscheiden die vermoedelijk gold voor elke officier in een dergelijke situatie. Op deze manier is het mogelijk om dit soldatendagboek in

een bredere context te aanschouwen. Daarnaast schreef De la Colonie over de waarde van maatschappelijk aanzien tijdens het uitvechten van duels. De gekozen soldatendagboeken voor dit onderzoek moesten aan de criteria voldoen dat er uitspraken gedaan konden worden over zowel de mentaliteit als de leefwereld van soldaten.

In de zeventiende eeuw was het schrijven van soldatendagboeken in Europa nog niet wijd verspreid in vergelijking met de eeuwen die hierop volgden. Er wordt geschat dat de geletterdheid onder mannen in Engeland en Frankrijk ongeveer dertig procent was. Over de statistische geletterdheid in het zeventiende-eeuwse Heilige Roomse Rijk is weinig bekend. Ondanks dat er veel lokale variatie te vinden was, kon de geletterdheid in het Duitse gebied vergeleken worden met Engeland en Frankrijk.³⁵ Het was dan ook tamelijk bijzonder dat een soldaat zijn belevenissen vereeuwigde op papier. Het is verstandig om in het achterhoofd te houden dat, wanneer er gesproken wordt over soldatenauteurs uit de zeventiende eeuw, dit niet vanzelfsprekend ‘alledaagse soldaten’ waren. Deze schrijvende groep soldaten kan eerder gezien worden als uitzondering dan als regel.

Het is interessant om een blik te werpen op de vraag: waarom schreef een soldaat zijn militaire dagboek? Allereerst moet worden opgemerkt dat dit een vraag is waar geen volledig antwoord op gegeven kan worden. Soldaten schreven niet vaak over de reden voor het schrijven van hun dagboek. Toch volgt uit een aantal van de onderzochte dagboeken een vorm van motivatie voor het schrijven van een militair dagboek. Een voorbeeld is afkomstig van kapitein John Stevens die vocht voor de katholieke Jacobieten tegen de protestante supporters van Willem III van Oranje (1650-1702) in Ierland. Op 9 augustus 1690 schreef hij over de belegering van Limerick.

*I shall be brief in my relation of the siege, affirming only what I saw or received from eyewitnesses of credit, for considering my post at that time very much cannot be expected, and I had rather be brief with truth and omit small passages than by pretending to more particulars than I can affirm deliver falsehoods or at least uncertainties.*³⁶

Kapitein Stevens drukte de lezer op het hart dat hij enkel beschreef wat hij gezien of gehoord had, omdat hij anders misschien onwaarheden zou verkondigen. Hieruit kan geconcludeerd worden dat Stevens zich zeer bewust was van zijn rol als auteur. Wellicht zou de motivatie voor

³⁵ István G. Tóth, Tünde Vajda en Miklós Bodóczy, *Literacy and written culture in early modern central Europe* (Boedapest 2000) 203-206; Robert A. Houston, *Literacy in early modern Europe: culture and education 1500-1800* (London 2002) 148.

³⁶ John Stevens, *The journal of John Stevens: containing a brief account of the war in Ireland, 1689-1691*, ed. R.H. Murray (Oxford 1912) 167.

het schrijven van zijn dagboek gevonden kunnen worden in het feit dat hij zijn eigen waarheid van de belegering van Limerick op papier wilde zetten.

In de achttiende eeuw raakte het schrijven van een soldatendagboek steeds meer in zwang. Dit had met name te maken met de groei van de geletterdheid in Europa. Zestig procent van de mensen uit Britse samenleving kon schrijven. Ruim de helft van de Franse mannen en ongeveer veertig procent van de Duitse populatie uit Koblenz kon zijn eigen naam schrijven. Alleen in Pruisen werden dat soort cijfers pas rond 1800 bereikt.³⁷ Het heeft er de schijn van dat een toenemend aantal soldaten hun daden wilde beschrijven. Naast Stevens was er in de achttiende eeuw ook een officier die waarde hechtte aan zijn eigen blik op de wereld. De Britse officier Peter Drake had een opmerkelijke militaire carrière, waarin hij vocht in de Negenjarige Oorlog en de Spaanse Successieoorlog in Nederlandse, Spaanse, Franse en Britse regimenten. In de paragraaf opgedragen aan zijn lezers schreef Drake over de reden van het schrijven van zijn dagboek.

*'But it may be believed, as is really the Case, that the main, and indeed sole Motive of thus publickly exhibiting my own History, is founded on an Expectation, that a fair and impartial Account of my own Follies, and the ill Consequences which attended them, might possibly contribute to the Welfare of my Fellow-Creatures, by holding up a Mirrour of Instruction, and warning them against the Pursuits of those pernicious Practices.'*³⁸

Drake gaf in deze passage aan dat hij graag zijn eigen geschiedenis wilde schrijven. Daarnaast wilde hij met zijn dagboek een spiegel zijn voor zijn medemens. Het is interessant dat wanneer er gekeken wordt naar de motivaties die de soldatenauteurs zelf vermeldden, er vooral nadruk werd gelegd op hun eigen versie van de gebeurtenissen. Drake was afkomstig uit een Britse adellijke familie en dit bracht nog een aanvullende reden voor het bijhouden van een dagboek met zich mee. Voor de elite kon een dagboek namelijk bijdragen aan de familiegeschiedenis of dienen als een instructie voor nabestaanden die ook een militaire carrière ambiëerden.³⁹

In deze periode is te zien dat steeds meer soldaten hun dagboek gaan opdragen aan de bevelhebber van hun regiment. De Britse soldaat John Tory, die streed in de Zevenjarige Oorlog (1756-1763), is hier een treffend voorbeeld van. Hij droeg zijn dagboek op aan John Wells, bevelhebber van de brigade van wachters. Het lijkt erop dat Tory bij zijn bevelhebber in de gunst wilde komen, want er zijn nauwelijks kritiekpunten te vinden op de brigade of diens

³⁷ Berkovich, *Motivation in war*, 39.

³⁸ Peter Drake, *The memoirs of captain Peter Drake* (Dublin 1755) vi.

³⁹ Rudolf Dekker, *Egodocuments and history: autobiographical writing in its social context since the Middle Ages* (Hilversum 2002) 16.

leider. Een motivatie voor het schrijven van dit dagboek zou kunnen zijn om positieve daden van het regiment en zijn bevelhebber te beschrijven. Dit is opmerkelijk, omdat soldatenauteurs in de achttiende eeuw over het algemeen negatieve daden van zichzelf of hun meerderen niet achterwege lieten.⁴⁰ In het geval van het dagboek van Tory zou het opvijzelen van het aanzien van het regiment en zijn bevelhebber als een plausibele motivatie gezien kunnen worden, maar in hoeverre dit een motivatie is voor het schrijven van andere dagboeken in de achttiende eeuw is twijfelachtig. Volgens historicus Berkovich was het lucratief om als achttiende-eeuwse soldaat een militair dagboek te verkopen.⁴¹ Hierbij moet worden opgemerkt dat het dan wel ging om de late achttiende eeuw, toen het schrijven van een militair dagboek wijdverspreid was in Europa. Dit voegt een economische dimensie toe aan de motivatie voor het schrijven van een dagboek.

Wanneer besloot een soldaat zijn dagboek te schrijven? De periode tussen het plaatsvinden van de gebeurtenissen en de optekening daarvan door de soldaat in zijn dagboek, speelt een aanzienlijke rol. Een geringe tijd tussen de gebeurtenissen en het opschrijven ervan komt de betrouwbaarheid ten goede, omdat de gebeurtenissen dan nog vers in het geheugen zitten. Een goed voorbeeld is de Britse soldaat Henry Foster, die vocht in de eerste Engelse Burgeroorlog (1642-1645). Deze soldaat beschreef een periode tussen 23 augustus 1643 en 28 september 1643. Aangezien hij zijn dagboek al uitgaf op 9 oktober 1643, kan worden vastgesteld dat hij zijn dagboek binnen twee weken na de gebeurtenissen moet hebben afgerond. Foster schreef zijn dagboek zeer snel in vergelijking met de meeste soldaten. Een anonieme Britse soldaat gaf zijn memoires een jaar nadat de gebeurtenissen hadden plaatsgevonden uit. De beschreven periode in zijn dagboek liep tot 7 oktober 1691, waarna deze in het jaar 1692 werd gepubliceerd. Hij streed in de Jakobitische Oorlog (1688-1689) aan de katholieke zijde tegen de protestanten. Het dagboek van deze anonieme soldaat is hierdoor vermoedelijk minder betrouwbaar dan het dagboek van Foster, maar kan nog steeds als relatief betrouwbaar worden gezien.

Een andere indicatie om te bepalen hoe snel een dagboek is opgetekend, is de datum van het overlijden van de soldatenauteur. De achttiende-eeuwse Markus Uhlmann is hier een goed voorbeeld van. In Pruisische dienst vocht deze Zwitserse soldaat in de Zevenjarige Oorlog. Een jaar na het einde van de oorlog, in 1763 overleed Uhlmann zonder dat hij zijn dagboek had gepubliceerd. Hieruit kan geconcludeerd worden dat hij zijn dagboek binnen een jaar moet hebben opgetekend. Het wordt ingewikkelder, wanneer er jaren tussen de gebeurtenissen en het

⁴⁰ Berkovich, *Motivation in war*, 49; Tóth, Vajda en Bodóczy, *Literacy and written culture*, 203-205.

⁴¹ Berkovich, *Motivation in war*, 21.

schrijven van het dagboek zaten. Uit psychologisch onderzoek blijkt dat het geheugen aantoonbaar verslechtert na een jaar.⁴² De Britse officier John Spilsbury schreef over de periode tussen 1779 en 1783, waarin hij vocht voor het behoud van Gibraltar. Zijn werk was nog niet gepubliceerd toen hij in 1838 overleed. Het is hierdoor mogelijk dat hij zijn dagboek pas vrij laat na de gebeurtenissen heeft opgetekend, maar het sluit niet uit dat hij het wel snel geschreven heeft. Door deze onzekerheid is het verstandig om sceptischer te zijn over de betrouwbaarheid van Spilsbury's dagboek. Gedurende dit onderzoek is dan ook in het achterhoofd gehouden dat bepaalde soldatendagboeken vanwege hun snelle optekening betrouwbaarder zijn dan anderen.

⁴² Harry P. Bahrick, Phyllis O. Bahrick en Roy P. Wittlinger, 'Fifty years of memory for names and faces: a cross-sectional approach', *Journal of experimental psychology*, vol. 104, No. 1 (1975) 74; De kans op overschrijving door 'valse herinneringen' wordt ook groter: Elizabeth F. Loftus en Jacqueline E. Pickrell, 'The formation of false memories', *Psychiatric Annals*, 25 (1995) 725.

Hoofdstuk 2 gevaren voor soldaten

Het was vanzelfsprekend dat soldaten gevaar liepen in de strijd. Tijdens veldslagen was de kans aanzienlijk dat ze het leven lieten. Soldaten die op veldtocht waren, werden blootgesteld aan allerlei gevaren met fatale gevolgen. Het is in dergelijke gevaarlijke situaties interessant om te kijken hoe soldaten hiermee omgingen. De mentaliteit van soldaten kwam tijdens hachelijke omstandigheden in hun dagboeken naar voren. Soms kwam deze mentaliteit juist naar voren, wanneer soldaten iets niet letterlijk beschreven in hun dagboek. In dat geval moet er gekeken worden naar de onderliggende denkwijze van soldaten die vaak ook inzicht geeft in hun leefwereld. Naast de dreiging op het slagveld, waren er ook daarbuiten talloze gevaren waaraan soldaten werden blootgesteld. Passages uit de soldatendagboeken zijn uitermate geschikt om de visie van soldaten te tonen. De reden hiervoor is dat de ware aard van de mens in onheilspellende situaties naar boven komt. In dit hoofdstuk zullen zowel vanzelfsprekende als opvallende gevaren voor soldaten de revue passeren.

Ziekte is één van de gevaren voor soldaten die tot de verbeelding spreekt. In de kampementen van soldaten kwam ziekte veelvuldig voor. Volgens de historicus John Childs was de kans dat soldaten ziek werden groot, want legers waren de broedplaatsen van ziektes.⁴³ Er werd in de onderzochte soldatendagboeken dan ook veel over ziektes geschreven. Een voorbeeld hiervan is de Britse soldaat Benjamin Miller, die tegen het einde van de achttiende eeuw in het Britse garnizoen op Gibraltar verbleef. De Britten raakten geregeld slaags met de Spanjaarden. Op 23 december 1796 werd Miller echter ziek en dit beschreef hij in zijn dagboek.

*'I was carried to the Navy Hospital in a fever: remained there 14 weeks. Was given up by seven Doctors, but by God's help deceived them all.'*⁴⁴

Na een lange tijd ziek te zijn geweest, wist Miller er weer bovenop te komen. Dit citaat laat zien dat in de achttiende eeuw het geloof belangrijk was voor soldaten. Het was volgens Miller immers God die hem had gered van een zeer waarschijnlijke dood.

Over de oorzaken van ziektes schreven de soldatenauteurs van dit onderzoek betrekkelijk weinig. De Britse kapitein John Stevens had echter wel een idee waarom soldaten in het leger ziek werden. Hij streed voor de idealen van de katholieke Jakobieten tegen de protestanten. Het leger van de Jakobieten besloot op drie kilometer van de Ierse plaats Ardee

⁴³ Childs, *Armies and warfare*, 44.

⁴⁴ Benjamin Miller, 'The adventures of Benjamin Miller, during his service in the 4th battalion, Royal artillery, from 1796 to 1815', *Journal of the Society for Army Historical Research*, Vol 7, No. 27, ed. M.R. Dacombe, B.J.H. Rowe en J. Harding (1928) 14.

kamp op te slaan. Op 18 oktober 1689 schreef hij in zijn dagboek over de oorzaak van de ziekte bij vele soldaten in het Britse leger.

*'The lying cold and wet and too much eating of flesh, which the new raised men were not used to, and that half boiled or broiled on the coals without salt, bred much sickness in the army whereof many died, and a much greater number was daily sent away, besides what went off without leave, either sick or weary of these hardships.'*⁴⁵

Het is opmerkelijk dat Stevens het teveel consumeren van vlees als oorzaak zag voor de vele zieke soldaten in het Britse kamp. Het is tegenwoordig algemeen bekend dat het veel eten van vlees zorgt voor een toename van het cholesterolgehalte in het lichaam, wat kan leiden tot verschillende ziektes. Daarnaast is het ook mogelijk dat Stevens inzag dat er vooral vlees werd gegeten, waardoor benodigde voedingsstoffen uit andere voedingsmiddelen niet werd geconsumeerd. Het ontbreken van een variatie aan voedingsstoffen kon leiden tot ziekte. Het is echter onwaarschijnlijk dat Stevens in die periode precies wist wat ervoor zorgde dat de kans op ziekte door het eten van te veel vlees werd verhoogd. Desondanks wees hij specifiek halfgaar vlees aan als de boosdoener. Dit citaat laat zien dat een Britse kapitein uit de zeventiende eeuw al constateerde wat de oorzaak van de vele zieke soldaten binnen het Britse leger was. Enige tijd later werd Stevens zelf ziek en schreef hierover in zijn dagboek op 6 oktober 1690.

*'I having been ill for some days had leave and was advised to stay in Limerick, and indeed was in no good condition to march, especially afoot, having no horse, and in such bad weather. However I could not live from my regiment, which was all the home I had and all the friends. Besides that I was ashamed to stay when the regiment was going where there was some talk of service, and therefore followed the best I could.'*⁴⁶

Deze beschrijving zegt veel over het doorzettingsvermogen dat een militair kon bezitten. Ondanks dat Stevens ziek was en er geadviseerd werd om achter te blijven, besloot de Britse kapitein om met zijn regiment mee te reizen. Het was namelijk oneervol om het regiment in de steek te laten, waardoor duidelijk wordt dat eer een grote rol speelde in het leven van een soldaat. Voor Stevens was het leger zijn thuis waar al zijn vrienden zich bevonden. Een soldaat was geregeld weg van huis en haard, waardoor deze zijn kameraden steeds meer als familie ging beschouwen. Dit suggereert dat het voor sommige soldaten lastig was om een leven naast het leven in het leger op te bouwen. Stevens nam de gevaarlijke ziektes die aan het soldatenleven verbonden waren schijnbaar voor lief.

⁴⁵ Stevens, *The journal of John Stevens*, 87.

⁴⁶ Stevens, *The journal of John Stevens*, 188.

Naast ziekte kon het weer een gevaarlijke factor zijn in het leven van een soldaat. Een voorbeeld van een dergelijke situatie is afkomstig van Peter Hagendorf, die in 1635 schreef over de gevolgen van onweer in de buurt van de Duitse plaats Löffingen.

‘Hier ist ein großes Gewitter gewesen, jedoch haben 3 Soldaten gespielt und sehr übel geflucht und geschworen. Da sind die alle 3 vom Donner erschlagen worden. 2 waren stracks mausetot, der andre hat noch 3 Tage gelebt, danach auch gestorben.’⁴⁷

In dit citaat wordt de grote rol die geloof speelde in het leven van een soldaat wederom duidelijk. Volgens Hagendorf waren de drie soldaten die door het onweer werden getroffen vervloekt. Hagendorf zag het onweer als een straf van God. In zijn ogen was het logisch dat deze zondige soldaten getroffen werden door de bliksem. Weersomstandigheden konden door een zeventiende-eeuwse soldaat als een straf van God geïnterpreteerd worden. De historicus William Ward stelde dat het christelijke geloof door de hele Europese samenleving in de zeventiende eeuw verweven was.⁴⁸ Deze passage laat zien dat dit ook tot de Europese legers was doorgedrongen. De temperatuur kon tijdens een veldtocht eveneens een gevaar vormen voor soldaten. In het dagboek van Hagendorf is hiervan een voorbeeld te vinden. Op 7 augustus 1639 beschreef de Duitse soldaat de desastreuze gevolgen van een zeer lage temperatuur.

‘Um diese Zeit ist bei uns solch große Kälte gewesen, daß wir im Lager bald sind erfroren, auf der Straße sind diesmal 3 Personen erfroren, ein Reiter, ein Weib und ein Junge.’⁴⁹

Het is opmerkelijk dat Hagendorf specifiek de dood van een vrouw en een jongen benoemde. Dit suggereert dat in de zeventiende eeuw de familie van een soldaat soms ook meereisde met het leger. Voorbeelden hiervan uit de achttiende eeuw werden in de onderzochte soldaten dagboeken overigens niet gevonden.

Naast externe omstandigheden, waren ook interne omstandigheden gevaarlijk voor soldaten. Soldaten waren soms ook een gevaar voor zichzelf. De Britse soldaat Benjamin Miller schreef over een soldaat die het leven niet meer zag zitten. In maart 1799 maakte de soldaat een einde aan zijn leven.

‘A man of the Artillery drowned himself. He had took an oath not to drink any wine or other strong liquor for a year, but broke it. He then swore another oath and forfeited it also, which we thought preyed so much on his conscience that made him so rash. He went to the sea side and sat on a high rock and tied a handkerchief so tight round his neck that it may prevent him

⁴⁷ Peter Hagendorf, *Ein Söldnerleben im Dreißigjährigen Krieg: Eine Quelle zur Sozialgeschichte*, ed. Jan Peters (Berlijn 1993) 148.

⁴⁸ William R. Ward, *Christianity under the Ancien Régime, 1648-1789* (Cambridge 1999) 1.

⁴⁹ Hagendorf, *Ein Söldnerleben*, 166.

*from swimming, as he was a good swimmer. His Bible was found lying on his jacket at the place [where] we supposed he fell into the water.*⁵⁰

Het lijkt allereerst uitgesloten dat het hier ging om een ongeluk, aangezien de soldaat bekend stond als een goede zwemmer. De gebroken belofte knaagde vermoedelijk dermate aan zijn geweten dat hij zich in zee verdrong. Dit laat zien dat soldaten een grote waarde hechtten aan gemaakte beloftes. De bijbel die naast de soldatenjas werd gevonden, impliceert dat de soldaat gelovig was. In de bijbel staat dat belofte schuld maakt en het is goed mogelijk dat deze soldaat zijn gebroken belofte vanwege zijn geloof niet kon verkroppen. De Britse soldaat gaf in een andere passage in zijn dagboek nog meer inzicht in de houding van achttiende-eeuwse soldaten tegenover het geloof. In het dorpje Alaior, wat op het Spaanse eiland Minorca ligt, schreef Miller in 1799 over een woordenwisseling met een priester.

*'I told him it did, for it made the people more afraid of the priest than of God himself, for you make them obey you but your penance will not make them obey God, so that penance is more for the benefit of the Clergy than it is to prevent sin. And, where is the need of your absolution? For if God forgives us, what need have we for the absolution of the priest? And, if He does not forgive us, your absolution is of no avail.'*⁵¹

Dit is een zeer opmerkelijk passage waarin Miller de boetedoening, die werd opgelegd aan zondaars aan de kaak stelde. Er kan hieruit geconcludeerd worden dat sommige soldaten uit de achttiende eeuw meenden dat alleen God hen kon vergeven. Volgens Timothy Blanning hadden leken en vorsten in de tweede helft van de achttiende eeuw steeds minder respect voor het kerkelijk gezag. Deze afname was te danken aan verlichte denkers, die met gebruik van rationele ideeën de kerkelijke autoriteit in twijfel trokken.⁵² Deze tendens is ook zichtbaar in het leger. Het christelijke geloof was nog steeds van groot belang voor soldaten, maar voor hen hoefde dit niet meer noodzakelijkerwijs via de geestelijkheid.

Het geloof speelde ook op het slagveld een grote rol. De Britse sergeant Henry Foster schreef hierover in zijn zeventiende-eeuwse dagboek. Hij was in dienst van het rode regiment dat het Engelse parlement moest verdedigen tegen de royalisten tijdens de eerste Engelse Burgeroorlog. Op 20 september 1643, tijdens de slag bij Newbury, boekte het leger van het Engelse parlement een glorieuze zege.

'If I should speak anything in the praise and high commendations of these two regiments of the trained Bands I should rather obscure and darken the glory of that courage and valour

⁵⁰ Miller, 'The adventures of Benjamin Miller', 21.

⁵¹ Miller, 'The adventures of Benjamin Miller', 19.

⁵² Timothy C. W. Blanning, *The Eighteenth Century: Europe 1688-1815* (Oxford 2000) 151.

*God gave unto them this day, they stood like so many stakes against the shot of the Cannon, quitting themselves like men of undaunted spirits, even our enemies themselves being judges. It might be expected that something should be spoken of the noble and valiant service performed by the rest of the Regiments of the Army both horse and foot; but their courage and valour itself speaks, which was performed by them than day, our men fighting like lions in every place, the great slaughter made amongst the enemies testifies.*⁵³

In dit citaat werd specifiek de dapperheid en eer benoemd van twee regimenten. Dat de vijand tot dezelfde conclusie kwam, blijkt de prestige van de overwinning zelfs te vergroten. Deze eer was van zeer groot belang voor soldaten. Het ging dan met name om eer voor hun regiment en niet om persoonlijke glorie. Daarnaast is in deze passage ook het geloofselement terug te vinden. Het was namelijk God die de soldaten in staat had gesteld om deze overwinning te behalen. Kreeg God niet alleen de eer van overwinning, maar ook de schuld wanneer er werd verloren? Kapitein John Stevens schreef over de nederlaag die de Jakobieten leden tijdens de slag aan de rivier Boyne op 1 juli 1690.

*'The soldier blamed the officer, the officer the general, some were accused as traitors, others as unskilful of their duty, but the greatest imputation was of want of valour. But if it be lawful for me to give my sentiments on the matter in my opinion much may be laid upon mismanagement, but much more upon cowardice, and am apt to believe all the clamour of treason was raised by some who had given the most eminent signs of fear to cover theirs and the general disgrace.'*⁵⁴

Het is opmerkelijk dat Stevens schreef over de reden dat de Jakobieten hadden verloren. Dit kwam maar zelden voor in de onderzochte dagboeken. Uit het citaat blijkt dat soldaten hun eer bij een nederlaag net zo snel weer konden verliezen. Stevens merkte op dat de nederlaag, naast wanbeheer van de troepen, vooral kwam door de lafheid van de soldaten. Het is boeiend dat Stevens in dit geval de nederlaag niet als resultaat ziet van Gods interventie. Het heeft er de schijn van dat God alleen werd verbonden aan veldslagen met een positieve uitslag.

Het is lastig om de mentaliteit van soldaten te ontwaren in beschrijvingen van veldslagen. Desondanks zijn er wel een aantal passages in hun soldatendagboeken die licht werpen op de mentaliteit van soldaten. De officier De la Colonie vocht aan Franse zijde in de Spaanse Successieoorlog bij de Duitse stad Donauwörth. Hier schreef hij met veel kleur over het strijdgewoel dat had plaatsgevonden op 2 juli 1704.

⁵³ Henry Foster, *A true and exact relation of the marchings of the two regiments of the trained bands of the city of London* (London 1643) 12.

⁵⁴ Stevens, *The journal of John Stevens*, 127.

*'I verily believe that it would have been quite impossible to find a more terrible representation of hell itself than was shown in the savagery of both sides on this occasion.'*⁵⁵

Uit dit citaat valt de afschuw van De la Colonie over het oorlogsgeweld af te lezen. Dit is opmerkelijk, aangezien militairen over het algemeen geregeld aan gruwelijkheden werden blootgesteld. Blijkbaar konden zelfs geharde officieren zich nog verbazen over de gruwelen die zich op het slagveld afspeelden. Dit zegt iets over de mentaliteit van soldaten die ondanks hun leven vol geweld toch hun afschuw lieten blijken. Het andere citaat dat iets over de mentaliteit van een soldaat zegt, is afkomstig van de Britse soldaat Benjamin Miller. Tijdens zijn dienst in het Britse leger streed hij op Minorca tegen de Spanjaarden. Op 13 november 1798 raakte Miller gewond nabij het Spaanse dorp Mercadal.

*'I got wounded in my left foot this night but would not be persuaded to go back with the rest of the wounded men, but continued the march.'*⁵⁶

Het is onduidelijk op welke manier Miller aan zijn verwonding kwam. Het citaat laat echter wel duidelijk zien dat deze soldaat doorzettingsvermogen bezat. Hij had voor de makkelijkste weg kunnen kiezen door zich te voegen bij de gewonde soldaten, maar dat zou oneervol zijn tegenover zijn regiment. Hieruit blijkt dat het eergevoel onder soldaten erg groot was. Een soldaat kon zichzelf niet laten kennen zonder zijn eer te verliezen.

Over het algemeen konden soldaten vooral eer behalen op het slagveld. De achttiende-eeuwse soldaat John Tory illustreerde dat treffend in zijn dagboek. De Britse soldaat vocht in de Zevenjarige Oorlog tegen de Fransen in de slag bij Vellinghausen. Op 16 juli 1761 schreef Tory over deze veldslag.

*'Canonading very briskly for several hours, and finding they could not gain any advantage in any quarter, they retreated in great precipitation to an high eminence, strongly fortified, much to their shame and confusion, leaving numbers of dead and several cannon behind them. Thus ended the memorable battle of this day, much to the honour of our brave commanders and the different corps engaged therein.'*⁵⁷

In dit citaat wordt een duidelijke scheiding tussen verschillende soorten eer zichtbaar. In het geval van de soldaten ging het voornamelijk over het verkrijgen van de eer voor het regiment, het aanzien dat de soldaten als collectief betrof. In het geval van officieren lag dit anders. Deze konden wel degelijk ook individuele glorie verwerven. In deze passage wordt in het algemeen

⁵⁵ M. de la Colonie, *The chronicles of an old campaigner M. de la Colonie 1692-1717* (London 1904) 185.

⁵⁶ Miller, 'The adventures of Benjamin Miller', 17.

⁵⁷ John Tory, *A journal of the allied army's marches, from the first arrival of the British troops, in Germany to the present time* (Osnabrück 1762) 62.

gesproken over ‘onze dappere bevelhebbers’, maar vaak werden officieren in soldatendagboeken bij naam genoemd. Hieruit is te concluderen dat soldaten op het slagveld collectieve eer konden behalen, terwijl officieren juist individuele eer konden verwerven.

Het was voor officieren niet alleen mogelijk om glorie te behalen op het slagveld. De Franse officier De la Colonie schreef in zijn dagboek over zijn duels, die hij uitvocht met andere officieren. In het jaar 1702 had een majoor zijn kwartiermeester geslagen zonder noemenswaardige reden, waarna De la Colonie besloot hem uit te dagen voor een duel.

‘My determined air made it clear to him that he would have to fight or be dishonoured, so, seeing no help for it, he told me that he would mount his horse for a pistol combat, and that he would join me in the fields outside the village. I lost no time in getting ready to meet him, though he kept me waiting long enough. In fact, I began to have doubts lest his courage had failed him, when I saw him, apparently much upset, draw his pistol while yet some distance away from me, and wheel his horse about evidently uncertain whether he would ride at me or keep on the defensive. The exhibition he thus made of himself increased my anger tenfold, so as soon as I saw him carry out his manoeuvre I went straight for him, stood the fire of his first pistol, and then fired mine in my turn; the ball entered his right breast, and damaged some of his ribs. He fell over upon the neck of his horse, more by reason of fear than anything else, and from the grimaces he made I really thought that he was dead.’⁵⁸

Allereerst is het interessant dat De la Colonie opmerkte dat zijn tegenstander niet kon weigeren zonder zijn eer te verliezen. Dit betekende dat wanneer een officier werd uitgedaagd, deze haast verplicht was om zijn eigen leven in de waagschaal te leggen. Het tonen van lafheid was voor een militair uit de achttiende eeuw uitgesloten.⁵⁹ Dat blijkt ook wel uit de beschrijving van De la Colonie, die zich afvroeg of zijn opponent nog wel op kwam dagen. Dit zegt iets over de leefwereld van officieren, waarin eer tot in de twintigste eeuw een heel belangrijke rol speelde. Uiteindelijk overleefde de tegenstander van De la Colonie het duel ternauwernood.

Drie jaar later trof de Franse officier een andere duellist die minder fortuinlijk was. In een fel duel wist De la Colonie zijn tegenstander, genaamd Boisromel, te ontwapenen. In de veronderstelling dat hij gewonnen had, gaf De la Colonie het wapen terug aan zijn tegenstander. Boisromel besloot echter om hem in de rug aan te vallen. De Franse officier wist zich maar net op tijd om te draaien en de aanval af te weren.⁶⁰ Hij wist Boisromel wederom na een intensief gevecht te overmeesteren. In zijn dagboek schreef De la Colonie dat hij het recht had om een

⁵⁸ De la Colonie, *The chronicles*, 115.

⁵⁹ Berkovich, *Motivation in war*, 173.

⁶⁰ De la Colonie, *The chronicles*, 289.

einde te maken aan het leven van zijn tegenstander. Boisromel had echter zulke verwondingen dat de woede van De la Colonie snel vervaagde. De Franse officier knielde naast Boisromel neer en vroeg hem iets zeer opmerkelijks.

*'As soon as I believed that I had given a better turn to his thoughts, I asked him if he did not wish to make any arrangements regarding his family or others, and told him that he had only commission me, and I would carry out his directions exactly as he might order me.'*⁶¹

De la Colonie bood de duellist die hem eerder in zijn rug wilde doodsteken aan, om zaken te regelen voor zijn nabestaanden. Het is opmerkelijk dat een verraderlijke duellist een dergelijke gunst werd aangeboden. Dit laat zien hoe ver de code van eer onder officieren kon gaan. Deze vorm van eer paste bij de normen en waarden van een gentleman uit de achttiende eeuw. Officieren waren over het algemeen van adel en associeerden zich met een gentleman. Het werd in de achttiende-eeuwse maatschappij zeer gewaardeerd wanneer iemand zich gedroeg als een gentleman.⁶² Het is echter goed mogelijk dat De la Colonie zichzelf in een beter daglicht wilde zetten. Wat er precies waar is van deze beschrijving, is moeilijk te zeggen. Wel kan gesteld worden dat officieren elkaar door sociale druk konden verplichten tot een duel met mogelijke dodelijke gevolgen. Deze passages laten zien op welke manier de mentaliteit van een officier werd beïnvloed door het eergevoel.

⁶¹ De la Colonie, *The chronicles*, 290.

⁶² Jason D. Solinger, *Becoming the gentleman: British literature and the invention of modern masculinity, 1660-1815* (New York 2012) 6.

Hoofdstuk 3 voedselvoorziening

Vanaf 1650 gingen staten zich structureel bezighouden met de voedselvoorziening van hun leger. De militaire voedselvoorziening werd naderhand, in de achttiende eeuw, weliswaar uitbesteed aan privéondernemers, maar bleef nog wel onder controle van de overheid. De capaciteit van de legers kon worden vergroot door de uitvoering van een permanent magazijnenstelsel. Hierdoor was het mogelijk om veldlegers tot honderdduizend man op de been te brengen.⁶³ In de soldatendagboeken is over deze centrale voedseltoevoer maar weinig terug te vinden. Dit komt vermoedelijk doordat soldaten er geen melding van maakten als de voedselvoorziening goed verliep. De voedselvoorziening kwam alleen aan bod wanneer er een tekort aan voedsel was. In de onderzochte soldatendagboeken waren de afwezigheid van de voedselwagens en een gebrek aan voedsel in de magazijnen de oorzaak van het tekort.⁶⁴ Een gevolg van een falende voedselvoorziening was dat soldaten honger leden.

Een opmerkelijk voorbeeld biedt de Britse sergeant Henry Foster, die in dienst was van het parlementaire leger dat streed tegen het leger van koning Karel I (1600-1649) in de eerste Engelse Burgeroorlog. De Britse koning had de stad Gloucester belegerd met als doel een van de weinige overgebleven parlementaire bolwerken in het westen van Engeland in te nemen. Het parlementaire leger dat onder leiding stond van Robert van Essex (1591-1646) was op weg om het beleg van Gloucester te breken. Foster schreef op 4 september 1643 over het effect van gebrek aan voedsel en water op het humeur van de soldaten.

*'We lay all in the open field upon the plowd-land, without straw, having neither bread nor water, yet God enabled our souldiers to undergoe it cheerfully, there was not one feeble sicke person amongst us but was able to march with us the day following.'*⁶⁵

Ondanks deze ontberingen begonnen de soldaten toch vrolijk aan de ochtendmars. Dit citaat laat zien dat zij een positieve instelling hadden, volgens Foster te danken aan hun vertrouwen in God. Hun mentaliteit lijkt hier duidelijk onder invloed te zijn van het geloof. Daarnaast suggereert deze passage ook dat God hen beschermde tegen ziekte. Op deze manier bood het geloof ondersteuning aan soldaten in moeilijke tijden. Deze positieve houding veranderde echter enkele dagen later, nadat er nog steeds geen voedsel beschikbaar was voor de soldaten.⁶⁶

⁶³ Van Nimwegen, *'Deser landen krijchsvolck'*, 302-304.

⁶⁴ Tory, *A journal*, 59; De la Colonie, *The chronicles*, 346.

⁶⁵ Foster, *A true and exact relation*, 5.

⁶⁶ Foster, *A true and exact relation*, 6.

Het was voor de legerleiding van groot belang om een oplossing te vinden voor voedseltekorten. De Duitse soldaat Peter Hagendorf trok op 26 juni 1636 naar de vesting van Charlemont in Noord-Frankrijk. Aldaar kreeg hij de opdracht om vis voor zijn eigen regiment te halen. Hagendorf trof in het nabij gelegen woud een veel betere optie aan.

‘Da habe ich im Wald Schafe angetroffen, die haben wir fortgetrieben. Wie wir sie auf die Ebene gebracht, haben sie angefangen zu schreien und zu blöken. Da sind alle die Schafe, die es gehört, aus dem Wald zugelaufen, so daß 2000 Schafe zusammengekommen sind, daß mir Angst und Bange gewesen ist. Doch sind wir dem Lager zu. Da hat das ganze Lager Schafe genug gehabt. Ich für meine Person habe 2 genommen und geschlachtet.’⁶⁷

De schapen waren een welkome toevoeging aan het hongerlijdende Keizerlijke leger. Het is echter opvallend dat Hagendorf de eigenaar van de schapen niet vermeldde. Waar kwamen deze schapen vandaan? Het lijkt erg onwaarschijnlijk dat deze grote hoeveelheid schapen zonder herder door het bos zwierven. Er wordt echter in dit citaat met geen woord over het roven van de dieren gerept. Een ander opmerkelijk gegeven was dat Hagendorf zichzelf twee schapen toe-eigende. Op deze manier konden soldaten die eropuit gestuurd werden om voedsel te halen er zelf voordeel aan behalen. Voor een soldaat kon dit een stimulans zijn om zich als vrijwilliger aan te melden bij dergelijke zoekacties. Deze passage illustreert dat soldaten werden ingezet om voedsel te verzamelen voor het leger.

Het is echter interessanter om te kijken naar de mentaliteit van soldaten wanneer zij voedsel verkregen buiten het reguliere systeem van de overheid om. Welke manieren hadden soldaten om aan voedsel te komen? Kregen militairen hulp van buitenaf of waren zij vooral op zichzelf aangewezen? Werd het voedsel vrijwillig aan de soldaten overhandigd of namen de militairen dit met geweld af? Wat zegt de manier waarop soldaten aan voedsel kwamen over de instelling van deze militairen? De soldatenauteurs schreven over zowel passieve als actieve manieren om voedsel te vergaren. De actieve vorm kon voor de omgeving van de soldaat positieve en negatieve gevolgen hebben. In de volgende alinea’s zal de mentaliteit van soldaten rondom de voedselvoorziening aan bod komen.

De Britse kapitein Peter Drake, in dienst van het Franse leger, besloot een passieve houding aan te nemen. Op 11 september 1709, tijdens de slag bij Malplaquet, schreef de Britse officier dat het leger pas op de ochtend van de veldslag weer brood kreeg. In de twee dagen daarvoor had Drake geen actie ondernomen om voedsel te bemachtigen.⁶⁸ Het is mogelijk dat er in deze situatie geen voedsel beschikbaar was, wat hem geen andere keuze liet. In andere

⁶⁷ Hagendorf, *Ein Söldnerleben*, 153.

⁶⁸ Drake, *The memoires*, 185.

gevallen namen soldaten in een soortgelijke situatie het heft wel in eigen hand. Een verhelderend voorbeeld is de Franse officier M. de la Colonie die schreef over het Franse beleg van Charleroi in de Negenjarige Oorlog. De Liga van Augsburg, die was opgericht om de groeiende Franse macht tegen te gaan, was de tegenstander van Frankrijk tijdens deze oorlog. De Liga was een verbond van onder andere Spanje, dat Charleroi in bezit had. Op 8 september 1693 begon de constructie van een batterij kanonnen en het aanleggen van loopgraven. De la Colonie kreeg de leiding over deze constructie en schreef over de gang van zaken in zijn dagboek.

*'We had a very hard time of it the while, I in particular having had so much to do and look after at night-time. An overpowering hunger now began to overcome me, so I left the work for the trenches, in search of the wherewithal to appease it.'*⁶⁹

Dit citaat laat zien dat de Franse officier zelf in actie kwam, toen honger de overhand kreeg. Dit zegt iets over de mentaliteit van deze officier om aan voedsel te komen. Waar De la Colonie het voedsel vandaan haalde, komt in deze passage niet naar voren. Het is mogelijk dat hij het voedsel in het Franse kamp bemachtigde, maar het is ook denkbaar dat hij dit uit de omgeving wist te verkrijgen. Zowel Drake als De la Colonie hadden honger, maar gingen daar allebei op een andere manier mee om.

De Britse soldaat John Tory wist op een passieve manier aan voedsel te komen. Onder leiding van bevelhebber Granby streed Tory voor het Britse leger tegen de Fransen in de Zevenjarige Oorlog. Hij schreef dat bevelhebber Granby zijn brigade rijst, boter en bonen toeschoof. Tory was erg te spreken over zijn bevelhebber, die volgens hem altijd oog had voor de brigade.⁷⁰ Dit werd nog maar eens benadrukt door onderstaand citaat van Tory op 10 november 1761, na een schermutseling tussen Britse en Franse troepen.

*'Lord Granby's corps had several skirmishes with the enemy; killed several, and took a great many prisoners, besides some of their heavy artillery, that they could not get off, owing to the badness of the roads. His Lordship was pleased to mention, that he was sensible of the fatigues we had lately undergone; therefore ordered us two pounds of bread per day, instead of one pound and a half.'*⁷¹

In dit citaat wordt duidelijk dat bevelhebber Granby voedsel gaf aan de brigade van Tory. Dit betekent dat soldaten met een passieve houding op een indirecte manier aan eten konden komen. Bevelhebber Granby nam in deze passage wel een actieve rol op zich. Volgens historicus

⁶⁹ De la Colonie, *The chronicles*, 35.

⁷⁰ Tory, *A journal*, 39.

⁷¹ Tory, *A journal*, 74.

Berkovich werden achttiende-eeuwse officieren over het algemeen geadviseerd om goed voor hun manschappen te zorgen.⁷² Vanwege de voedselverschaffing door officieren waren soldaten in staat om voedsel te verkrijgen en konden officieren de moraal van de troepen hoog houden.

In tegenstelling tot Tory besloot de Duitse soldaat Peter Hagendorf wel de handen uit de mouwen te steken. In zijn dagboek laat hij een manier zien om zichzelf van voedsel te voorzien. De historicus Olaf van Nimwegen liet zien dat het leger mobiele molens en ovens meenam op veldtocht.⁷³ De Duitse soldaat bedacht echter een manier om zelf brood te produceren. In september 1640 schreef Hagendorf dat het Keizerlijke leger zich had verschanst op een heuvel nabij de Duitse plaats Fritzlar. Aldaar schreef hij ook over de productiewijze van brood in zijn zelfgebouwde oven.

‘Ich für meine Person und mein Weib haben Brot genug gehabt. Haben noch verkauft, denn wir haben uns eine Mühle gemacht von 2 Schleifsteinen und haben in die Erde einen Backofen gegraben und Brot gebacken.’⁷⁴

Het is opmerkelijk dat Hagendorf schreef samen met zijn vrouw te hebben gegeten tijdens zijn dienst in het leger. In het dagboek van de Duitse soldaat komen zijn kinderen ook veelvuldig voor. Dit laat zien dat de familie van een soldaat meetrok met het leger en een aandeel had in de voedselvoorziening. Het lijkt er op dat deel uitmaken van het leger in de zeventiende eeuw veelal een familieaangelegenheid was. In de onderzochte soldatendagboeken uit de achttiende eeuw veranderde dit beeld, waarin de Europese legers verder professionaliseerden en er voor meereizende familie geen plaats meer was. Daarnaast laat dit citaat zien dat Hagendorf niet alleen zelfvoorzienend was, maar ook een deel van zijn brood verkocht. Op deze manier werd een economische dimensie aan deze handeling verbonden. Naast bakken, verrichtte hij ook handwerk om extra geld te genereren. De Duitse soldaat wijdde in zijn dagboek niet verder uit om wat voor handwerk het precies ging. De historicus Christopher Duffy stelde dat soldaten in hun vrije tijd ander werk verrichtten als aanvulling op hun reguliere loon.⁷⁵ Duffy doelde hier op achttiende-eeuwse soldaten, maar Hagendorf liet zien dat dit ook al in de zeventiende eeuw plaatsvond. Door deze actieve instelling konden soldaten niet alleen deels zelfvoorzienend zijn, maar ook nog economisch gewin behalen.

Hagendorf schreef dat het lang niet altijd eenvoudig was om aan voedsel te komen. In dienst van het Keizerlijke leger werd eind november 1638 de stad Laufenburg ingenomen die

⁷² Berkovich, *Motivation in war*, 19.

⁷³ Van Nimwegen, *‘Deser landen krijchsvolck’*, 112-113.

⁷⁴ Hagendorf, *Ein Söldnerleben*, 167.

⁷⁵ Duffy, *The military experience*, 127.

op de grens met Zwitserland lag. Nadat de stad was ingenomen, werd er langs de Rijn verder in de richting van de stad Waldshut getrokken. Hagendorf bevond zich aan de oever van de Rijn toen hij schreef over de precare hoeveelheid voedsel, waarover het Keizerlijke leger beschikte op 1 december 1638.

‘Hier im freien Feld gelegen bis auf den 1. Dezember. Ist sehr Große Kälte gewesen. Haben hinter uns, vor uns, neben uns an den Seiten den Feind gehabt. Ist kein Bissen Brot für Geld zu bekommen gewesen. Nur die Schweizer haben auf dem Rücken über den Rhein uns Käse zugetragen.’⁷⁶

Het lijkt er in dit citaat op dat het noodlijdende Keizerlijke leger werd gered door de Zwitsers. Het ging hier vermoedelijk om burgers die vanuit Zwitserse dorpen de Rijn waren overgestoken. Hagendorf wijdde hier verder niet over uit in zijn dagboek. Wat wel duidelijk wordt uit deze passage, is dat het voor de soldaten niet mogelijk was om zelf voedsel te vergaren. Gelukkig kon in dat soort gevallen hulp van derden uitkomst bieden.

De Britse kapitein John Stevens laat in zijn dagboek een actieve vorm van het verkrijgen van voedsel zien. De kapitein vocht voor de Jakobieten tijdens de Jakobitische opstanden in Ierland, die als doel hadden om de katholieke koning Jacobus II (1633-1701) terug op de troon te zetten. Jacobus II was verdreven door zijn protestantse schoonzoon Willem III van Oranje tijdens de Glorieuze Revolutie (1688-1689). Tijdens een bezoek aan een Ierse herberg op 16 mei 1689 schreef Stevens over de consequenties die volgden als hem voedsel werd geweigerd. De onderstaande passage was dan ook geen standaard vorm van ‘plundering’, maar is één van de weinige citaten waarin het specifiek de plundering van voedsel betrof. Daarnaast bevat deze tekst een aantal interessante elementen.

‘Here first of all we found difficulty in getting quarters, and, having got a billet of the sovereign on an inn, were refused not only beds, but fire and meat and drink for our money, till finding the perverseness of the people we possessed ourselves of a room, broke open the cellar doors, and took out meat, wine, and whatever we found for our use; our landlord having made his complaint to the sovereign and meeting a rebuke instead of redress, served and attended us for the future with great diligence and found all things necessary, which we paid for to his content, though for his rudeness he deserved it not and it was left to our choice by the sovereign. The man being an Irishman and a Catholic made his ill carriage towards us appear the more strange, but his religion and country he thought would bear him out. This was the first violence in all my travels hitherto I offered to anybody and the world may judge

⁷⁶ Hagendorf, *Ein Söldnerleben*, 162.

*with how much justice I might force my way to meat, drink and a bed for money, being hungry, dry and weary and having the government to back me.*⁷⁷

Volgens Kapitein Stevens had hij toestemming gekregen om kwartier te nemen in deze herberg. Hij besloot na de ontzegging het voedsel met geweld in beslag te nemen. Het valt op dat de Ierse herbergier zich als katholiek beschermd waande. Het waren immers de katholieke Jakobieten die kwamen inkwartieren en de herbergier dacht als mede-katholiek dat zij hem geen kwaad zouden doen. Niets bleek minder waar. Het meest interessante uit deze passage is dat Stevens stelde dat de wereld mocht oordelen over de mate van geweld die hij mocht gebruiken om aan voedsel te komen. Hier wordt de gewelddadige mentaliteit van soldaten duidelijk, wanneer zij werden gesteund door de overheid.

In de eerste helft van de zeventiende eeuw kwamen plunderingen veelvuldig voor. Met name in de Dertigjarige Oorlog werd er van de bevolking geroofd door huurlingenlegers die op deze manier aan hun brood kwamen.⁷⁸ De Duitse huurling Hagendorf schreef dan ook veel over plunderingen tijdens zijn dienst in het Keizerlijke leger gedurende de Dertigjarige Oorlog.⁷⁹ In sommige gevallen probeerden soldaten zich te verantwoorden voor het stelen van de bevolking. Een interessant voorbeeld is te vinden bij de eerder genoemde kapitein John Stevens. Hij schreef hierover tijdens de mars van de Ierse stad Bruff naar Limerick op 15 oktober 1690.

*'All this while the weather was very foul, our quarters bad, and provisions scarce because of the soldiers' rudeness, so that it was now come to pass that a man must either rob with the rest or starve by himself.'*⁸⁰

Allereerst is het interessant, dat Stevens een waardeoordeel gaf aan het kwartier waarin hij destijds verbleef. De meeste zeventiende-eeuwse soldaten in dit onderzoek (afgezien van Hagendorf) schreven niets over de omstandigheden waarin zij gelegerd zaten. Daarnaast is het opmerkelijk dat Stevens de voedselschaarste weet aan de 'gewelddadigheid van de soldaten'. Het was in de ogen van Stevens noodzakelijk om voedsel bij de lokale bevolking weg te roven om verhongering tegen te gaan. Aan de ene kant kan dit als een rechtvaardiging worden gezien, maar aan de andere kant konden soldaten een nijpende situatie als excuus gebruiken om te plunderen. Volgens historicus Frank Tallett zorgde het falen van de bevoorrading en het onregelmatig uitkeren van loon ervoor dat soldaten voedsel met geweld plunderden bij de lokale

⁷⁷ Stevens, *The journal of John Stevens*, 50-51.

⁷⁸ John Childs, *Armies and warfare*, 11; Van Nimwegen, 'Deser landen krijchsvolck', 127-129.

⁷⁹ Hagendorf, *Ein Söldnerleben*, 145, 153-154.

⁸⁰ Stevens, *The journal of John Stevens*, 191.

bevolking.⁸¹ Gezien de veelvuldigheid van deze plunderingen is het mogelijk dat dergelijke acties niet altijd uit nood geboren waren.

Vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw nam het aantal plunderingen door soldaten weer af.⁸² Een goed voorbeeld is te vinden bij een anonieme Britse soldaat in dienst van het Britse parlementaire leger van Oliver Cromwell (1599-1658) tijdens de derde Engelse Burgeroorlog (1649-1651). In de zomer van 1651 belegerde het parlementaire leger het kasteel van Stirling dat bemand was door royalisten. De nabijgelegen stad Stirling was voor generaal Monke, die het leger van Cromwell aanvoerde, ideaal als basiskamp. De stad leek rijp voor plundering, maar de anonieme Britse soldaat schreef over een vreedzamere oplossing op 6 augustus 1651.

*'Lt. Generall Monke came with his forces before Sterling. Upon his approach he summons the towne and Castle, promising freedom from plunder or violence to the persons of the inhabitantes.'*⁸³

De generaal van het Britse leger beloofde dat, wanneer zij de stad vreedzaam mochten betreden, er niet geplunderd zou worden. Dit citaat illustreert dat militairen ook op zoek waren naar vreedzame oplossingen. Dit zegt wat over de mentaliteit van officieren die de genoegdoening van plundering verruilden voor een geweldloze toegang tot de stad. Het is opmerkelijk dat al aan het einde van de zeventiende eeuw dit soort overeenkomsten tussen burgers en militairen werden gesloten. Uiteindelijk gaan de inwoners van Sterling akkoord, maar wel pas nadat Generaal Monke eerder had bedreigd de stad te bestormen.

De mentaliteit van soldaten kon er ook voor zorgen dat de lokale bevolking voor een dilemma kwam te staan. Dit is te zien in een passage uit het dagboek van een anonieme Britse officier die vocht in de Negenjarige Oorlog tegen Frankrijk. De officier schreef op 15 augustus 1689 treffend over de keuze die de lokale bevolking moest maken.

'Whose General had commanded the inhabitants of the Country, not to sell any provision to our Army, on pain of Death, and burning their houses, whereupon all Provisions began to grow very scarce and dear; whereat our General being enraged, sent two Regiments of Brandenburgh Foot, to require admission into the Town, and that they should bring their Provisions to the Camp, where they should receive the utmost value for them, which if they

⁸¹ Tallett, 'Soldiers in Western Europe', 149-150.

⁸² Tallett, 'Soldiers in Western Europe', 151.

⁸³ Anoniem, *Scotland and the commonwealth* (Edinburgh 1895) 1.

*declined to do, he would batter the Town about their Ears; these Proposals were with reluctancy condescended unto, and the Brandenburghers accordingly posted in the Town.*⁸⁴

De Franse legerleiding verbood de lokale bevolking uit het dorp Tilhoy om voedsel te verkopen aan het Britse leger. Dit had als resultaat dat bij het laatst genoemde leger een voedseltekort ophanden was. Hierop dreigde het Britse leger met het verwoesten van het dorp, als de burgers geen voedsel aan hen zouden verkopen. Beide dreigementen zorgden ervoor dat de bevolking van Tilhoy in een lastig parket kwam te zitten. De tweestrijdigheid van de mentaliteit van het leger had als gevolg dat burgers voor lastige keuzes kwamen te staan. Tenslotte kan gesteld worden dat er voor soldaten passieve en actieve mogelijkheden waren om aan voedsel te komen. Deze keuze hing af van de mentaliteit van de soldaat en de situatie waarin hij zich bevond.

⁸⁴ Anoniem, *A Journal of the late motions and actions of the confederate forces against the French, in the United Provinces and the Spanish Netherlands* (London 1690) 14.

Hoofdstuk 4 desertie

Desertie kwam veelvuldig voor in de onderzochte soldatendagboeken. Elke soldatenauteur in dit onderzoek schreef in een bepaalde vorm over desertie. In de meeste gevallen schreven soldaten over deserteurs, die zich bij hen aansloten of over eigen soldaten die waren overgelopen naar de vijand. Er werd in dat geval geschreven over het ‘deserteren naar de vijand’, wat in deze scriptie ook als een vorm van deserteren zal worden beschouwd. Deserteurs moesten een afweging maken tussen de straf die hen boven het hoofd hing en de kans die zij hadden om te kunnen ontsnappen. Een soldaat moest de balans opmaken tussen het gevaar dat hij liep in het leger en de mogelijkheid dat hij in zijn kraag werd gevat.⁸⁵ Het is daarnaast interessant om te kijken naar de zienswijze van militairen ten aanzien van desertie. De mentaliteit van een soldaat in dergelijke situaties kan boeiende inzichten geven over zijn leefwereld.

De schrijvers van de onderzochte soldatendagboeken uit de zeventiende eeuw schreven weinig over hun eigen desertie. De Duitse huurling Peter Hagendorf schreef in zijn dagboek over zijn gedwongen desertie naar de vijand in de Dertigjarige Oorlog. Dit valt niet onder de traditionele vorm van deserteren, waarbij de soldaat meestal een keuze had. De dreigende omstandigheden lieten Hagendorf echter weinig keuze, toen het Zweedse leger in 1633 de stad München bombardeerde waar Hagendorf met zijn cavalerie gelegerd zat. Het garnizoen van München gaf zich over aan de Zweden.

‘Ich habe gemeint, man werde uns lassen abziehen, wie auch der Akkord gelautet hat, aber nach 2 Stunden heißt es, steige ab, gib her was du hast, das andre behalte du. Da hat meine Reiterei ein Ende gehabt. Haben uns alle müssen lassen anwerben.’⁸⁶

Hagendorf werd uit zijn cavalerieregiment ontheven en moest zich bij het Zweedse leger voegen. Hagendorf werd vermoedelijk voor de keuze gesteld om zich aan te sluiten of geëxecuteerd te worden. De Duitse soldaat beschreef dit echter niet in zijn dagboek. Enige tijd later bewandelde hij weer de omgekeerde weg naar het Keizerlijke leger. Het is opmerkelijk dat hij alleen in de gevallen van een nederlaag overliep naar de andere zijde. Hieruit kan geconcludeerd worden dat Hagendorf enkel deserteerde wanneer hij in een uitzichtloze situatie terecht was gekomen onder druk van het triomferende leger.

⁸⁵ Dit komt veelvuldig naar voren in: Anoniem, *A diary of the siege and surrender of Lymerrick* (London 1692) 2,7,9.

⁸⁶ Hagendorf, *Ein Söldnerleben*, 143.

Er kon ook vrijwillig door soldaten van kant worden gewisseld. Een voorbeeld is te vinden in het dagboek van de achttiende-eeuwse soldaat Benjamin Miller. In dienst van het Britse leger werd het eiland Minorca in 1798 veroverd op de Spanjaarden. Na de belegering van de Spaanse stad Ciutadella besloot Miller op 17 november de stad te betreden. Aldaar kreeg hij informatie over een vijandelijke soldaat die wilde overlopen naar het Britse kamp.

*'So one day that I was in the town and almost tipsy with drinking wine, a Swiss belonging to the Spanish Guard came to me and made motions that he wanted to desert. I drew my sword and followed him and put him past the Spanish sentry, who tried to stab him, but I stopped him.'*⁸⁷

Het is opmerkelijk dat soldaten deserteurs van de vijand hielpen om te ontsnappen. Het lijkt vrij riskant om vijandelijke soldaten vanuit dit uitgangspunt te benaderen. Het is dan ook waarschijnlijk dat de Zwitserse soldaat verwachtte dat Miller hem zou beschermen. Het is mogelijk dat Miller de Zwitserse soldaat als waardevolle toevoeging aan het Britse leger zag, waarbij de vijand kwantitatief werd verzwakt. Dit verklaart ook de verwoede pogingen van de Spaanse bewakers om het deserteren van de soldaat koste wat het kost te beletten.

Deserteurs werden vaak ingezet om het eigen leger te versterken. Het rekruteren van deserteurs ging veel sneller dan het aanvullen van het leger met verse rekruten afkomstig van het platteland. Er kunnen vraagtekens geplaatst worden bij de loyaliteit van deze deserteurs. Deze soldaten hadden immers al het vertrouwen van hun eerdere werkgever beschaamd door te vertrekken. Niettemin kwam het geregeld voor dat deserteurs gerekruteerd werden voor het leger. De Britse kapitein Peter Drake schreef over deze werving van deserteurs in 1702.

*'About this Time the Duke of Burgundy came to take the Command of the French Army. I staid here about three Weeks after, in which Time I inlisted fifty Recruits, all Deserters from the English Army.'*⁸⁸

Dit citaat laat zien dat officieren ingezet werden om deserteurs te rekruteren voor het leger. Drake wist veel Engelse deserteurs nabij de stad Kleve te werven. Deze Engelse soldaten waren daarnaartoe gevlucht, nadat ze de slag bij Nijmegen hadden verloren van de Fransen. De historicus John Childs stelde dat legers continu bezig waren met rekrutering van nieuwe soldaten. Deserteurs in je eigen leger inzetten was een goedkope optie. Daarnaast waren de deserteurs vaak al bewapend en beschikten zij over de nodige ervaring op het slagveld.⁸⁹

⁸⁷ Miller, 'The adventures of Benjamin Miller', 17.

⁸⁸ Drake, *The memoires*, 59.

⁸⁹ Childs, *Armies and warfare in Europe*, 45.

Naast het deserteren naar de vijand kon een soldaat ook besluiten om helemaal geen deel meer van een leger uit te maken. Hier waren vaak uiteenlopende redenen voor. Een voorbeeld is de Zwitserse soldaat Ulrich Bräker, die diende in het Pruisische leger tijdens de Zevenjarige Oorlog. Hij was tegen zijn wil gerekruteerd en had zijn eigen situatie in het leger uitgebreid geobserveerd. Op 9 september 1756 beschreef Bräker zijn visie over het leger in zijn dagboek. *'The only thing that interested me and so many others like me was how to get to hell out of it and back home!'*⁹⁰ Dit citaat laat zien dat het zware soldatenleven niet voor iedereen was weggelegd. Het is duidelijk dat Bräker graag wilde vluchten. In de nacht voor de veldslag bij Lobositz op 1 oktober 1756 schreef hij over zijn verlangen om te deserteren.

*'During that fearful night many deserted; amongst others friend Bachmann. As regards myself, the time didn't seem ripe yet, however much I felt like it.'*⁹¹

Het is onduidelijk waarom Bräker de tijd nog niet rijp achtte om het leger te verlaten. Het is mogelijk dat hij vreesde om opgepakt te worden. Dit citaat laat zien dat een soldaat constant moest overwegen hoe groot de kans van slagen was. Het resultaat was dat de Zwitserse soldaat zich de volgende dag weer op het slagveld bevond. Het gevoel van angst werd nogmaals duidelijk in het volgende citaat dat Bräker schreef over de slag bij Lobositz.

*'Then all my courage sank into my breeches; my only wish was to creep into the bowels of the earth, and a similar fear, indeed deathly pallor, could soon be seen on all faces, even of those who'd always made out how tough they were.'*⁹²

Deze passage laat duidelijk zien dat zowel Bräker als andere soldaten angst vertoonden op het slagveld. Dit zegt iets over de emotie angst onder soldaten, die in de meeste soldatendagboeken buiten beschouwing werd gelaten. Met dit voorbeeld uit de achttiende eeuw lijkt het erop dat dit soort gevoelens steeds meer plaats kregen in militaire memoires. Deze cultuur van sentimentalisme kwam steeds meer voor in de legers uit de achttiende eeuw.⁹³ Uiteindelijk woog voor Bräker de angst zwaarder dan het gevaar van een mogelijke straf en deserteerde hij niet lang na de veldslag.

Naast Bräker bevond er zich in de Zevenjarige Oorlog nog een Zwitserse soldaat die bevangen door angst wegliep uit het leger. Markus Uhlmann was in tegenstelling tot zijn Zwitserse collega in dienst van de Fransen. Op 8 juli 1759 besprak Uhlmann met een medesoldaat de mogelijkheid om te deserteren.

⁹⁰ Bräker, *The life and story*, 135.

⁹¹ Bräker, *The life and story*, 138.

⁹² Bräker, *The life and story*, 138.

⁹³ Kuijpers en Van der Haven, *Battlefield Emotions*, 9.

*'Underdeßen stellte er mir vor um wegzugehen, indem es unser Tod sein sollte, diese Campanien mitzuthun, weil wir keinen Strabatien gewohnt, noch vil weniger so schlechtes Eßen und Trinken. Dann müeßen wir machen, hier wegzugehen, verfolgte ich, und sehr langsam angehen, damit die Bagaschèwägen vor uns auskommen. So dann die Arriergarde komt, sollen [wir uns verbergen], bis sie vorbei, da wir dann lings über die Felder auf nach Holland gehen.'*⁹⁴

Uit dit citaat is af te leiden dat de Zwitserse soldaat vreesde voor de dood als hij in het leger zou blijven. Hier worden de angst en zware omstandigheden die de mentaliteit van een soldaat uit de achttiende eeuw mede bepaalde zichtbaar. Uiteindelijk wist Uhlmann dit plan met zijn kameraad uit te voeren en naar de Nederlanden te vluchten. Het is opmerkelijk dat eer geen rol meer lijkt te spelen bij desertie. Geen enkele soldatenauteur schreef over eerverlies wanneer een soldaat deserteerde, terwijl het voor de hand ligt dat er over deserteurs een negatief oordeel zou worden geveld. Soldaten schreven echter zonder oordeel over desertie alsof de eer van een soldaat daar geen betrekking op had.

Het waren niet alleen soldaten die angst lieten doorschemeren in hun dagboek. Deze emotie kwam ook voor in de leefwereld van officieren. Dit blijkt uit het dagboek van de Britse kapitein John Stevens, die in dienst was bij het leger van de Jakobieten. Op 1 juli 1690 bracht Willem III van Oranje de Jakobieten een gevoelige nederlaag toe net buiten de Ierse plaats Drogheda. Stevens schreef over de soldaten die al vluchtten voordat de slag begonnen was.

*'This I can affirm, having stayed in the rear till all the horse were past, and looking about I wondered what madness possessed our men to run so violently nobody pursuing them. What few men I could see I called to, no commands being of force, begging them to stand together and repair to their colours, the danger being in dispersing; but all in vain, some throwing away their arms, others even their coats and shoes to run the lighter.'*⁹⁵

In dit citaat is de verbijstering te zien van Stevens over het feit dat zijn manschappen al de benen namen voordat er slag geleverd was. Deze verbijstering sloeg later bij hem om in wanhoop. De vluchtende soldaten leken niet meer voor reden vatbaar. Met name door het 'smeken' stelde Stevens zich zeer kwetsbaar op in zijn dagboek. Het is opmerkelijk dat een zeventiende-eeuwse officier dit soort emoties onder woorden bracht. De meeste soldatenauteurs, die in dit onderzoek aan bod komen, lieten deze emoties buiten beschouwing in hun dagboeken. Een vergelijkbare situatie is te vinden bij de achttiende-eeuwse officier De la Colonie. Het Franse leger moest

⁹⁴ Markus Uhlmann, *Das abwechslende Fortün oder das veränderte Schicksal eines Jünglingen: ein Reisebericht aus der Zeit des Siebenjährigen Krieges*, ed. J.P. Bodmer (Zurich 1980) 23.

⁹⁵ Stevens, *The journal of John Stevens*, 122.

tijdens de Spaanse Successieoorlog de succesvolle John Churchill (1650-1722), hertog van Marlborough, een halt toeroepen. Er werd op 23 mei 1706 slag geleverd bij de Belgische plaats Ramillies, waarbij de Britten onder leiding van de hertog de overwinning behaalden.

*'The runaways threw themselves amongst my men, and carried them off with them, and I was never more surprised in my life to find myself left standing alone with a few officers and the colours. I was immediately filled with rage and grief; I cried out in German and French like one possessed; I shouted every epithet I could think of to my grenadiers; I seized the colonel's colour, planted it by me, and by the loudness of my cries I at last attracted the attention of some few of them. The officers who had stood by me rushed after the fugitives, also shouting and pointing out the colonel's colour, which I still kept in my hands, and at last they checked the stampede.'*⁹⁶

Deze passage laat een gevoel van machteloosheid zien waar officieren mee te maken kregen wanneer soldaten deserteerden. Dit wordt vooral duidelijk doordat de officier schreef dat hij buiten zinnen was van woede en verdriet. Het is vaak mogelijk om gevoelens te destilleren uit citaten, maar het letterlijk beschrijven van gevoelens is uitzonderlijk in de onderzochte militaire memoires uit de vroegmoderne periode.⁹⁷ Daarnaast illustreert deze passage dat officieren in een dergelijke situatie standvastig dienden op te treden. Desalniettemin laten bovenstaande officieren zien dat ondanks dat ze standvastig dienden op te treden, de deserteurs hen ook tot wanhoop konden drijven.

Het was voor de legerleiding dan ook zaak om het aantal deserteurs zoveel mogelijk te beperken. Een treffend voorbeeld is afkomstig van de Nederlandse officier Poppo van Burmania, die vocht in de Tachtigjarige Oorlog. Op 8 augustus 1632 besloten de soldaten van zijn regiment te deserteren tijdens het beleg van Maastricht.

*'Veele die haer geweer wechwirpen ende menden te ontfluchten, maer worden van haer ruiterte met houwen ende dootschieten weederom aengedrewen.'*⁹⁸

In dit geval werden een aantal deserteurs zonder pardon om het leven gebracht. De officieren wilden vermoedelijk een voorbeeld stellen voor andere soldaten die mogelijk wilden deserteren. De officieren hoopten dat de straf dermate beangstigend was voor de soldaten dat weglopen ontmoedigd werd. Hieruit blijkt dat officieren zich hard konden opstellen naar de eigen soldaten om een massale desertie te voorkomen. Officier Van Burmania was niet de enige die over zulke drastische maatregelen schreef. De Britse kapitein John Stevens laat zien dat ook aan het einde

⁹⁶ De la Colonie, *The chronicles*, 309.

⁹⁷ Kuijpers en Van der Haven, *Battlefield Emotions*, 12.

⁹⁸ Van Burmania, *Enege gedenckwerdege*, 104.

van de zeventiende eeuw dergelijke maatregelen werden genomen om deserteurs af te schrikken. Op 23 augustus 1690 schreef hij hierover in zijn dagboek.

*'The officers had positive orders if attacked to kill any soldier that should offer to fly, and it was also declared death for any officer to quit his post though never so hard pressed.'*⁹⁹

Dit citaat laat zien dat officieren bevoegd waren om deserteurs neer te schieten. Dat was ongetwijfeld bekend onder de gewone soldaten, hetgeen als een afschrikmiddel gewerkt zal hebben. Het is opvallend dat Stevens schreef dat de doodstraf voor een officier als gevolg van desertie niet altijd werd uitgevoerd. Het is mogelijk dat de legerleiding officieren zag als waardevollere krachten dan gewone soldaten. Een officier had zich meestal al bewezen in de strijd en beschikte vaak over leiderschapskwaliteiten, terwijl een soldaat eenvoudiger te vervangen was.

Wanneer een soldaat gevangengenomen werd door de legerleiding, kon hij de doodstraf verwachten. Er waren echter soldaten die de dans wisten te ontspringen. Een voorbeeld is afkomstig van de Britse officier John Spilsbury, die vocht aan Britse zijde bij de belegering van Gibraltar in de late achttiende eeuw. Spanje en Frankrijk bundelden de krachten om de Britten Gibraltar afhandig te maken. Kapitein Spilsbury schreef op 23 januari 1783 over de bijzondere gang van zaken betreffende de bestraffing van deserteurs.

*'Last night one 58th deserted from the Flêche; the Captain sent out the officer and 2 men to search for him, who were fired on by the Dons, and returned it, being challenged first in English. The man 58th pardoned, that was sentenced to be hanged for desertion.'*¹⁰⁰

Het blijkt uit deze passage dat ingerekende deserteurs niet altijd de doodstraf kregen. De reden hiervoor zou kunnen zijn dat ze in het leger elke soldaat konden gebruiken. Het was voor de Britten noodzakelijk om de troepen op sterkte te houden. Dit zegt iets over de mentaliteit van soldaten betreffende de behandeling van deserteurs; als de nood aan de man was, werden er uitzonderingen gemaakt.

De Britse kapitein Peter Drake werd na een poging tot desertie gevangen genomen door de Britse legerleiding. In juli 1709 werd hij eerst beschuldigd van verraad, maar zijn broer Patrick Drake had een invloedrijke connectie in de persoon van gravin van Arlington. Zij wist voor Drake een koninklijk pardon te regelen. Tijdens zijn proces wist Peter Drake een aantal interessante redenen voor zijn desertie aan te dragen.

'On the fifth Day of my Confinement, there came a Serjeant, with eight Grenadiers from the Army, Who guarded me Handcuffed to the General's Quarters: He questioning

⁹⁹ Stevens, *The journal of John Stevens*, 175.

¹⁰⁰ John Spilsbury, *A journal of the siege of Gibraltar*, ed. B.H.T. Frere (Gibraltar 1908) 95.

*me about the Cause of my Desertion, I answered, that I could say nothing in my Defence, that I supposed would avail me; it was only an Aversion to the West Indies, whither it was reported the Regiment was to go: That I thought, as we were at the Eve of a War with France, my Endeavours to serve my Country might be as useful on the Continent as in that Hemisphere.*¹⁰¹

In de onderzochte soldatendagboeken is dit de enige passage, waarin er specifiek gevraagd werd naar de motivatie van de deserteur tijdens zijn proces. Aangezien Drake eerst benoemde dat hij geen geldige reden had om te deserteren, kan er aan de betrouwbaarheid van de afkeer voor een reis naar West-Indië worden getwijfeld. Dat de Britse kapitein vond dat zijn regiment op de vooravond van een oorlog met Frankrijk beter op het Europese continent ingezet kon worden, suggereert dat hij bewust was van wat er op militair gebied in de wereld plaatsvond. Van deze bewustwording is in de andere onderzochte dagboeken geen sprake. Uiteindelijk lijkt het er op dat Drake zich in allerlei bochten probeerde te wringen in een poging de doodstraf te ontlopen.

Het lot was echter niet elke officier gunstig gezind. Een voorbeeld is te vinden bij een anonieme Britse officier, die streed tegen de Fransen in de Negenjarige Oorlog. In zijn dagboek schreef hij op 14 juli 1689 over een luitenant die besloot te deserteren nabij de Belgische plaats Gérompont.

*'Here were great Parties commanded out every Night, and frequent Alarums, but nothing of Action, saving that a Party of the Dutch under the Command of a Lieutenant, run away from a French Party, the Commander whereof, and some of his Men were taken by another Party of ours; but our Lieutenant that fled was shot, and every Tenth Man of his Men was hanged by Order of Court Marshal.*¹⁰²

Het meest opmerkelijke aan dit citaat is dat niet alleen de deserterende luitenant werd gestraft, maar ook dat één tiende van zijn regiment ter dood werd veroordeeld. Het collectief straffen was in die periode eerder gebruikelijk in Aziatische landen. Daarmee is het des te opvallender dat dit blijkbaar ook plaatsvond in de late zeventiende eeuw in Europa. Bij een officier golden de consequenties van zijn daden in sommige gevallen niet alleen voor zichzelf. Op deze manier werden officieren meer ontmoedigd om te deserteren dan gewone soldaten.

¹⁰¹ Drake, *The memoirs*, 50.

¹⁰² Anoniem, *A Journal of the late motions*, 9.

Conclusie

In deze scriptie komt naar voren dat het gebruik van soldatendagboeken een goed middel is om onderzoek te doen naar de mentaliteit van soldaten. Militaire memoires laten daarnaast de leefwereld van de soldatenauteur treffend zien. Moderne historici hebben zich voornamelijk gefocust op de feitelijke aspecten van het soldatenleven. Deze scriptie heeft als doel om de ervaringen en beleving van soldaten te onderzoeken. Om dit doel te verwezenlijken, zal een antwoord worden geformuleerd op de vraag: wat zeggen soldatendagboeken over de mentaliteit van soldaten en oorlogvoering in de zeventiende en achttiende eeuw? Het is lastig om een sluitend antwoord te geven op de vraag waarom een soldatenauteur zijn dagboek schreef. Is het überhaupt mogelijk om hier achter te komen? Met name in de zeventiende eeuw was het uitzonderlijk om als soldaat een dagboek bij te houden. Vanzelfsprekend zal elke auteur zijn eigen redenen hebben gehad voor het schrijven van een dagboek. Er waren enkele soldaten die hun motivatie benoemden in hun militaire memoires. Voor hen was het onder andere van belang om een eigen geschiedenis te schrijven of in elk geval hun eigen positie binnen de gebeurtenissen te benadrukken. In de achttiende eeuw groeide de markt voor dergelijke teksten en soldaten leken zich hiervan bewust te zijn. Op deze manier behoort een economisch motief ook tot de mogelijke motivaties voor het schrijven van een soldatendagboek.

Een mentaliteit die bij de onderzochte soldatendagboeken veelvuldig naar voren kwam was doorzettingsvermogen. Zo schreven soldaten bijvoorbeeld over hun motivatie om hun regiment ook te volgen, wanneer zij ziek of gewond waren. Het was in dergelijke gevallen namelijk gangbaar om naar het militair hospitaal te gaan. Het getuigt van een sterke wil om dan toch zo goed en zo kwaad als het gaat bij het leger te blijven. Het onderliggende aspect van dit doorzettingsvermogen was dat soldaten niet voor elkaar wilden onder doen. Het regiment, waarvan de soldaat afkomstig was, moest hem immers onderhouden als hij in het militaire ziekenhuis belandde. Het is goed mogelijk dat de zieke of gewonde soldaat dit als een last ervaarde. Daarnaast laat dit heel duidelijk zien dat er in het leger een cultuur heerste waarin een soldaat zichzelf groot wilde houden. Het ligt voor de hand dat de soldaat zich er voor schaamde om zijn eigen 'zwaktes' in het bijzijn van andere soldaten te laten zien. Het bijhouden van een dagboek stelden soldaten toch in staat om bij tijd en wijlen emoties te tonen. Uit de soldatendagboeken is onder andere een gevoel van afschuw te destilleren. Opmerkelijk is dat deze afschuw zich ook voordeed bij officieren die al langere tijd in dienst waren. Het is te verwachten dat ervaren militairen op dit gebied wel wat gewend waren. Blijkbaar kwamen er

in het soldatenleven dusdanige gruwelijkheden voor, dat zelfs zij daardoor emotioneel werden geraakt.

Niet alleen afschuw was een emotie die terug kwam in soldatendagboeken, maar ook angst speelde een aanzienlijke rol in het leven van een soldaat. Dit is vooral te zien in het thema desertie. Uit de onderzochte militaire memoires kwam naar voren dat soldaten angstig waren voor de dood en dat ze vonden dat zij niet in het leger thuishoorden. Het ging hier om soldaten die gedwongen gerekruteerd waren. Deserteurs maakten een constante afweging tussen de kans om succesvol te vluchten en de kans om tijdens een poging gevangengenomen te worden. Het is in dit onderzoek duidelijk geworden dat angst een motivatie was om te deserteren uit het leger. Er kan hieruit geconcludeerd worden dat in deze gevallen de vrees om te blijven groter was dan de angst om gepakt te worden. Het is ironisch dat officieren juist paniek ervaarden wanneer hun manschappen in paniek deserteerden. Het is opmerkelijk dat een officier uit de zeventiende eeuw in zijn dagboek tussen de regels door zijn emoties liet zien in een dergelijke situatie. Nog opvallender is een beschrijving van een achttiende-eeuwse officier van zijn gevoelens van angst en machteloosheid toen zijn soldaten op de vlucht sloegen. Deze uiting van emoties kwam in de zeventiende eeuw nog nauwelijks voor in de onderzochte soldatendagboeken. In de achttiende eeuw kwam daar meer plaats voor. Historici Erika Kuijpers en Cornelis van der Haven lieten de opkomst van het sentimentalisme in het leger al zien, maar in dit onderzoek werd duidelijk dat dit zich ook in militaire memoires manifesteerde. Er kan geconcludeerd worden dat deze verandering in het bronnengenre gedurende dit onderzoek duidelijk zichtbaar werd.

Het gaat in deze scriptie niet alleen om de beleving van de soldaten. Er zijn ook bredere lijnen getrokken naar de vroegmoderne maatschappij. Het gaat dan met name om de invloed van de mentaliteit van soldaten op de samenleving. In de eerste helft van de zeventiende eeuw werden dorpen en steden regelmatig geplunderd. In de onderzochte soldatendagboeken probeerden militairen zich te verantwoorden voor het plunderen van de lokale bevolking. Dit zegt iets over de mentaliteit van soldaten, die blijkbaar beseften dat uitleg van hun daden nodig was. Gedurende de tweede helft van de zeventiende eeuw zochten militairen steeds vaker naar een vreedzame oplossing. In dat geval werd er een overeenkomst gesloten tussen een leger en de bevolking, waarna het leger van gewelddadige acties afzag. Desondanks zorgde de mentaliteit van soldaten er soms ook voor dat burgers voor lastige keuzes kwamen te staan. Wanneer twee strijdende legers druk uitoefenden op de lokale bevolking was geen enkel alternatief voordelig. Er kan geconcludeerd worden dat de instelling van soldaten grote gevolgen kon hebben voor de maatschappij. Omgekeerd kwam het ook voor dat burgers

soldaten van voedsel voorzagen. Soldaten namen in andere gevallen het initiatief om zelf voedsel te produceren. Op deze manier konden soldaten zelfvoorzienend zijn en tegelijkertijd voedsel aan andere soldaten verkopen. De mentaliteit van officieren blijkt goed uit de momenten dat zij voedsel verstrekten aan hun regiment. Hierin verschilde de zeventiende eeuw met de achttiende eeuw, waarin een officier soldaten uit zijn regiment steeds meer ‘onder zijn hoede’ nam. Dit werd verklaard door Berkovich die stelde dat een achttiende-eeuwse officier werd aangeraden om goed voor zijn manschappen te zorgen. Uiteindelijk kan gesteld worden dat de manier waarop voedsel verkregen werd, afhing van het karakter van de soldaat en de omstandigheden waarin deze zich bevond.

In dit onderzoek werd duidelijk dat eer een aanzienlijke rol speelde in het leven van een soldaat. Hier is een duidelijke scheiding waar te nemen op het gebied van eer tussen soldaten en officieren. De eerstgenoemden vchten voor collectieve eer voor hun regiment, terwijl de laatstgenoemden vooral persoonlijk aanzien wilden verwerven. Na een veldslag werden dan ook alleen regimenten of individuele officieren geprezen vanwege hun dapperheid in de strijd. Andersom konden regimenten ook hun eer verliezen wanneer er een nederlaag werd geleden. Het is opmerkelijk dat sommige militairen dan een reden gaven voor dit verlies. Geregeld werd soldaten lafheid verweten in dergelijke situaties.

Uit de soldatendagboeken kwam naar voren dat soldaten veel waarde hechtten aan de eer van hun regiment. Officieren streden ook buiten het slagveld voor hun eer door middel van duels. Wanneer een officier uitgedaagd werd, kon deze niet weigeren zonder zijn eer te verliezen. Op deze manier was er een bepaalde sociale druk die officieren dwong om hun leven in de waagschaal te leggen. Het was daarnaast bijzonder dat, wanneer een officier de dood vond, bepaalde zaken voor zijn familie geregeld werden. Dit was zelfs het geval wanneer deze officier zich tijdens het duel oneervol gedragen had. Deze handeling geeft aan dat een officier zich altijd eervol diende te gedragen ongeacht de handelswijze van een ander. Solinger stelde in zijn werk dat de groei van de ‘gentlemancultuur’ reeds in de achttiende-eeuwse maatschappij te zien was. In de onderzochte soldatendagboeken uit deze periode blijkt dat ook officieren steeds meer de normen en waarden van een gentleman aannamen.

Het is zeer opmerkelijk dat eer geen rol lijkt te spelen bij deserteurs. Wanneer soldatenauteurs of anderen deserteerden, werd er niet over eer geschreven. Desertie werd door hen zonder oordeel beschreven en werd gezien als een ‘gewone’ handeling. Bij desertie vluchtten soldaten weg van hun verantwoordelijkheden in het leger. Aangezien soldaten eer hoog in het vaandel hadden staan, was het te verwachten dat ze desertie als vermindering van hun eer zouden zien. Dit lijkt echter niet zo te zijn. Het is aannemelijk dat, vanwege de hoge

mate van desertie in het begin van de zeventiende eeuw, soldaten dit als de normale gang van zaken beschouwden. In deze periode waren er weinig soldaten die schreven over hun eigen desertie. De Duitse soldaat Hagendorf, die meerdere malen gedwongen deserteerde naar de vijand na een nederlaag, was een uitzondering. In de achttiende eeuw lijken soldaten, in de onderzochte militaire memoires, meer openlijk te schrijven over hun eigen vlucht. In deze eeuw was ook te zien dat soldaten vijandelijke deserteurs hielpen om over te lopen. Dit zegt wat over de mentaliteit van soldaten die inzagen dat deserteurs een waardevolle toevoeging voor hun leger konden zijn. Deserteurs waren goedkope rekruten en beschikten al over de nodige ervaring op het slagveld. In sommige gevallen werden officieren ingezet om deze deserteurs te werven, die vaak wel bereid waren om over te lopen als zij een veldslag verloren hadden.

Officieren konden zich hard opstellen tegenover deserterende soldaten. In een aantal gevallen werden deserteurs gedood om een voorbeeld te stellen aan andere potentiële deserteurs. Op deze manier werd er door officieren een afschrikmiddel gecreëerd om desertie tegen te gaan. Desertie leidde lang niet altijd tot de dood. Legers die veel desertie kenden, waren vaak in een dergelijk benarde situatie dat het onverstandig was om elke deserteur om het leven te brengen. Soldaten werden voornamelijk gespaard, omdat een leger anders niet voldoende op sterkte gehouden kon worden. Officieren leken minder vaak de doodstraf te krijgen dan soldaten, omdat zij vermoedelijk waardevoller werden geacht dan soldaten. Officieren hadden immers vaak meer ervaring dan de meeste soldaten en kwamen daarnaast geregeld uit een adellijke familie. Desondanks kwam het ook in de onderzochte soldatendagboeken voor dat officieren voor desertie ter dood werden veroordeeld. Het kwam zelfs voor dat naast de officier soms wel één tiende deel van zijn regiment werd geëxecuteerd. Dit soort collectieve straffen kwamen in die tijd met name voor in Azië, maar blijkbaar zijn er ook dergelijke voorbeelden in Europa te vinden. Op deze manier was dit een extra reden voor een officier om niet te deserteren, omdat hij daarmee ook het lot van zijn manschappen kon beslechten.

Het is opmerkelijk dat naast eer ook het geloof in de soldatendagboeken geen beperkende factor was om te deserteren. Religie kwam in andere zaken juist wel veelvuldig naar voren. Na een ziekte schreven soldaten dat het aan God te danken was dat ze nog leefden. Zelfs als soldaten zeer ziek waren, zorgde hun diepe geloof volgens hen voor beterschap. Daarnaast is het opmerkelijk dat militairen schreven over de oorzaak van de ziekte. Het geloof was ook terug te vinden als een reactie op bepaalde weersomstandigheden. Onweer werd door soldaten als een straf van God gezien. Ward had in zijn werk al aangetoond dat geloof in de zeventiende-eeuwse samenleving een grote rol speelde. De onderzochte soldatendagboeken laten zien dat ook soldaten in de vroegmoderne tijd zeer religieus waren. Deze hoge mate van

godsdiensstigheid zorgde ervoor dat het breken van beloftes kon resulteren in zelfmoord. In de late achttiende eeuw lieten soldaten zien dat enkel God hen kon vergeven. Dit sluit aan bij de studie van Blanning, die aantoonde dat in de tweede helft van de achttiende eeuw over het algemeen het respect voor het kerkelijk gezag afnam. Soldaten waren in deze periode nog steeds zeer gelovig, al was de geestelijkheid als tussenstation tussen hen en God niet meer nodig. Soldaten schreven dat God er ondanks de ontberingen voor had gezorgd dat de moraal van de troepen hoog was. Uit bovenstaande argumenten kan geconcludeerd worden dat het geloof invloed had op de mentaliteit van soldaten. Het geloofselement is ook terug te vinden in de strijd. Zo was het namelijk God die de overwinning geschonken had. Het is opmerkelijk dat God niet betrokken werd bij een verloren veldslag. Het lijkt erop dat soldaten het alleen als Gods wil zagen als gebeurtenissen in hun voordeel waren.

Op basis van de onderzochte soldatendagboeken kan geconcludeerd worden dat de leefwereld van een vroegmoderne soldaat doorspekt was met eer en geloof. De eerder genoemde studies van Harari, Keegan en Berkovich stipten deze maatschappelijke ontwikkelingen kort aan. Desondanks laten deze studies de gevolgen hiervan grotendeels buiten beschouwing. Dit onderzoek laat zien dat de mentaliteit van soldaten voornamelijk werd beïnvloed door ontwikkelingen die zich ook in de maatschappij afspeelden. Wat geloof en eer betreft kan dit echter nog breder dan de vroegmoderne tijd getrokken worden. In de Romeinse tijd richtten Romeinse soldaten altaren op tijdens hun veldtocht om voorspoed van de Goden te ontvangen. In de middeleeuwen was riddereer en hoofsheid van groot belang bij het voeren van oorlogen. In de negentiende en twintigste eeuw vochten soldaten voor de nationale eer. Tegenwoordig wordt er nog steeds strijd geleverd in naam van het geloof. Kortom, geloof en eer in militaire context, weliswaar in eigen vorm, is van alle tijden. Waar de eeuwen verstrijken, blijven deze twee vaste componenten van invloed op de mentaliteit van soldaten in Europa.

Bijlage: soldatendagboeken

	<i>auteur</i>	<i>Positie (oorlog)</i>	<i>Moment van schrijven</i>	<i>publicatiegeschiedenis</i>	<i>Omvang (in blz)</i>
<i>soldaten</i>	Peter Hagendorf	Duitse soldaat in het Keizerlijke leger (Dertigjarige Oorlog)	1648-1649	Gepubliceerd door Jan Peters in: 1993	152
	Anoniem	Britse soldaat in Brits parlementair leger (derde Engelse Burgeroorlog)	onbekend	Gepubliceerd door Charles Harding in: 1895	18
	Henry Foster	Britse soldaat in Brits parlementair leger (eerste Engelse Burgeroorlog)	28 september - 9 oktober 1643	Gepubliceerd door Henry Foster in: 9 oktober 1643	16
	Anoniem	Britse soldaat in Jakobitisch leger (Jakobitische Oorlog)	7 oktober 1691-1692	Gepubliceerd door anonieme Britse soldaat in: 1692	38
	Ulrich Bräker	Zwitserse soldaat in Pruisische leger (Zevenjarige Oorlog)	1781-1785	Gepubliceerd door Ulrich Bräker in: 1789, editie voor dit onderzoek door Derek Bowman in: 1970	159
	John Tory	Britse soldaat in Brits leger (Zevenjarige Oorlog)	1 augustus 1758- 5 april 1762	Gepubliceerd door John Tory in: 1762	95
	Benjamin Miller	Britse soldaat in Brits leger op Gibraltar en Minorca	1813-1820	Gepubliceerd door Benjamin Miller in: 1820, editie voor dit onderzoek door M. R. Dacombe, B. J. H. Rowe en J. Harding in: 1928	45
	Markus Uhlmann	Zwitserse soldaat in Frans leger (Zevenjarige Oorlog)	1763-1764	Gepubliceerd door J.P. Bodmer in: 1980	102
<i>officieren</i>	John Stevens	Britse officier in Jakobitisch leger (Jakobitische Oorlog)	1691-1726	Gepubliceerd door R.H. Murray in: 1912	216
	Poppo van Burmania	Nederlandse officier in het leger van de Republiek (Tachtigjarige Oorlog)	1650-1676	Gedeelte werd in 1650 gepubliceerd. editie voor dit onderzoek door W. Bergsma in: 2012	230
	Anoniem	Britse officier in Brits leger (Negenjarige Oorlog)	24 oktober 1689-1690	Gepubliceerd door anonieme Britse soldaat in: 1690	32

	Peter Drake	Britse officier in Brits, Frans, Nederlands en Spaans leger (Negenjarige Oorlog en Spaanse Successieoorlog)	1753-1755	Gepubliceerd door Peter Drake in: 1755	477
	M. de la Colonie	Franse officier in Frans leger (Negenjarige Oorlog en Spaanse Successieoorlog)	1717-1737	Gepubliceerd door De la Colonie in: 1737 en meerdere edities in Brussel en Utrecht (tussen 1737 en 1748), editie voor dit onderzoek door Walter C. Horsley in: 1904	468
	John Spilsbury	Britse officier in Brits leger op Gibraltar	1783-1838	Editie voor dit onderzoek door B. H. T. Frere in: 1908	114

Bibliografie

Primaire bronnen

Zeventiende eeuw:

Anoniem, *A diary of the siege and surrender of Lymerick* (London 1692).

Anoniem, *A Journal of the late motions and actions of the confederate forces against the French, in the United Provinces and the Spanish Netherlands* (London 1690).

Anoniem, *Scotland and the commonwealth* (Edinburgh 1895).

Burmania, Poppo van, *Enege gedenckwerdege geschiedenissen. Kroniek van de Friese militair Poppo van Burmania uit de Tachtigjarige Oorlog*, ed. Wiebe Bergsma (Hilversum 2012).

Foster, Henry, *A true and exact relation of the marchings of the two regiments of the trained bands of the city of London* (London 1643).

Hagendorf, Peter, *Ein Söldnerleben im Dreißigjährigen Krieg: Eine Quelle zur Sozialgeschichte*, ed. Jan Peters (Berlijn 1993).

Stevens, John, *The journal of John Stevens: containing a brief account of the war in Ireland, 1689-1691*, ed. R.H. Murray (Oxford 1912).

Achttiende eeuw:

Bräker, Ulrich, *The life and story and real adventures of the poor man of Toggenburg*, ed. Derek Bowman (Edinburgh 1970).

Colonie, M. de la, *The chronicles of an old campaigner M. de la Colonie 1692-1717* (London 1904).

Drake, Peter, *The memoires of captain Peter Drake* (Dublin 1755).

Miller, Benjamin, 'The adventures of Benjamin Miller, during his service in the 4th battalion, Royal artillery, from 1796 to 1815', *Journal of the Society for Army Historical Research*, Vol 7, No. 27, ed. M.R. Dacombe, B.J.H. Rowe en J. Harding (1928) 9-51.

Spilsbury, John, *A journal of the siege of Gibraltar*, ed. B.H.T. Frere (Gibraltar 1908).

Tory, John, *A journal of the allied army's marches, from the first arrival of the British troops, in Germany to the present time* (Osnabrück 1762).

Uhlmann, Markus, *Das abwechselnde Fortün oder das veränderte Schicksal eines Jünglingen: ein Reisebericht aus der Zeit des Siebenjährigen Krieges*, ed. J.P. Bodmer (Zurich 1980).

Secundaire literatuur

Anderson, Matthew S., *War and society in Europe of the Old Regime, 1618-1789* (Londen 1988).

Baggerman, Arianne en Rudolf Dekker, 'De gevaarlijkste van alle bronnen. Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, vol 1 (2004) 3-22.

Bahrack, Harry P., Phyllis O. Bahrack en Roy P. Wittlinger, 'Fifty years of memory for names and faces: a cross-sectional approach', *Journal of experimental psychology*, Vol. 104, No. 1 (1975) 54-75.

Berkovich, Ilya, *Motivation in war: the experience of common soldiers in old-regime Europe* (Cambridge 2017).

Blaak, Jeroen, *Geletterde levens: dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland 1624-1770* (Hilversum 2004).

Blanning, Timothy C. W., *The Eighteenth Century: Europe 1688-1815* (Oxford 2000).

Brewer, John, 'Microhistory and the histories of everyday Life', *Cultural and Social History* 7.1 (2010) 87-109.

Burschel, Peter, 'Himmelreich und Holle: Ein Söldner, sein Tagebuch und die Ordnungen des Krieges', in: Benigna von Krusenstjern en Hans Medick, *Zwischen Alltag und Katastrophe: der Dreißigjährige Krieg aus der Nähe* (Göttingen 1999).

Burschel, Peter, *Söldner im Nordwestdeutschland des 16. und 17. Jahrhunderts: sozialgeschichtliche Studien* (Göttingen 1994).

Centeno, Miguel A. en Elaine Enriquez, *War and society* (Cambridge 2016).

Childs, John, *Armies and warfare in Europe 1648-1789* (Manchester 1982).

Childs, John, *Warfare in the seventeenth century* (London 2001).

Clark, George, *War and society in the seventeenth century* (Cambridge 1958).

Dekker, Rudolf, *Egodocuments and history: autobiographical writing in its social context since the Middle Ages* (Hilversum 2002).

Duffy, Christopher, *The military experience in the age of reason* (London 1987).

- Duindam, Jeroen, 'Geschiedschrijving en oorlogvoering: de metamorfose van een klassiek thema', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 118.4 (2003) 455-466.
- Frost, Robert I., *The Northern Wars. War, state and society in northeastern Europe, 1558-1721* (Harlow 2000).
- Fulbrook, Mary en Ulinka Rublack, 'In relation: the 'social self' and ego-documents', *German History*, vol 28, No. 03 (2010) 263-272.
- Ginzburg, Carlo, John Tedeschi en Anne C. Tedeschi, 'Microhistory: Two or Three Things That I Know about It', *Critical Inquiry*, vol 20, No. 1 (1993) 10-35.
- Greyerz, Kaspar von, 'Ego-documents: the last word?', *German history* Vol 28, No.3 (2010) 273-282.
- Hale, John R., *War and society in Renaissance Europe 1450-1620* (Londen 1985).
- Harari, Yuval Noah, *Renaissance military memoirs: war, history, and identity, 1450-1600* (Woodbridge 2004).
- Hewitson, Mark, 'I witnesses: soldiers, selfhood and testimony in modern wars', *German History*, Vol 28, No. 03 (2010) 310-325.
- Houston, Robert A., *Literacy in early modern Europe: culture and education 1500-1800* (London 2002).
- Iggers, Georg, *Historiography in the Twentieth Century: From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge* (Hanover 1997).
- Keegan, John, *The face of battle. A study of Agincourt, Waterloo and the Somme* (New York 1977).
- Krusenstjern, Benigna von en Hans Medick, *Zwischen Alltag und Katastrophe: der Dreißigjährige Krieg aus der Nähe* (Göttingen 1999).
- Kuijpers, Erika en Cornelis van der Haven, *Battlefield Emotions 1500–1800: Practices, Experience, Imagination* (London 2016).
- Loftus, Elizabeth F. en Jacqueline E. Pickrell, 'The formation of false memories', *Psychiatric Annals*, 25 (1995) 720-725.
- Nimwegen, Olaf van, '*Deser landen krijchsvolck*': *Het Staatse leger en de militaire revoluties (1588-1688)* (Amsterdam 2006).

- Parrott, David, *The business of war: military enterprise and military revolution in early modern Europe* (Cambridge 2012).
- Perjés, Géza, 'Army provisioning, logistics and strategy in the second half of the seventeenth century', *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 16 (1970) 1-52.
- Solinger, Jason D., *Becoming the gentleman: British literature and the invention of modern masculinity, 1660-1815* (New York 2012).
- Staiano-Daniels, Lucia E., *The war people: the daily life of common soldiers, 1618-1654* (Proefschrift militaire geschiedenis UCLA, Los Angeles 2018).
- Tallett, Frank, 'Soldiers in Western Europe, c. 1500-1790', in: Erik-Jan Zürcher, ed., *Fighting for a living: a comparative study of military labour 1500-2000* (Amsterdam 2013).
- Tallett, Frank, *War and society in early-modern Europe, 1495-1715* (Londen 1992).
- Tóth, István G., Tünde Vajda en Miklós Bodóczy, *Literacy and written culture in early modern central Europe* (Boedapest 2000).
- Ward, William R., *Christianity under the Ancien Régime, 1648-1789* (Cambridge 1999).
- Wilson, Peter H., *War, state and society in Württemberg, 1677-1793* (Cambridge 1995).